

ИЛЬ МАРКУСЬ

СЛАВ З. ПЕЛЕНСЬКИЙ

ІТАННЯ

ЦІОНАЛЬНОЇ

ОЛІТИКИ

СР

ПРОЛОГ

СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Ч. VII.

**Василь Маркусь
Ярослав З. Пеленський**

**ПИТАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
СРСР**

Видавництво — ПРОЛОГ — 1980

**Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ
PROLOG INC.,
875 West End Ave., New York 25, N.Y. USA**

ВІД АВТОРІВ

Ця брошура присвячена одному з найважливіших питань внутрішньої і закордонної політики СРСР: політиці російського імперського центру щодо народів під його безпосереднім контролем або ж у сфері його впливів. В радянському політичному словнику це виступав як національне питання чи національна політика.

Впродовж понад сорокарічного існування радянської системи національне питання є постійно актуальним і некучим. Не зважаючи на різні теоретичні і практичні спроби його розв'язання, насправді воно залишилося відкритим, а формули його розв'язки ішли і йдуть врозріз із життєвими інтересами неросійських народів. Вага національного питання зростає для СРСР зокрема у наслідок включення до радянського блоку ряду держав Середньої та Східньої Європи і Далекого Сходу та в наслідок процесу емансипації колоніальних народів, що входили до складу західних імперій.

За останні роки з'явилися нові проблеми і труднощі у взаєминах російського центру з підлеглими йому народами, як у країнах "народних демократій", так і всередині самого СРСР. "Націонал-комунізм" і "буржуазний націоналізм" є історичним фактором у цих взаєминах. Розглядові їх і присвячено цю працю. Автори не ставили собі за мету робити огляду цілості національної проблематики і політики КПРС на цьому відтинку, а з'ясовують з цього основні проблеми, найважливіші для висвітлення поставленого питання, зокрема ж у стосунку до України.

20-ИЙ З'ЇЗД КПРС І ЙОГО СПАДЩИНА

Суспільства соціалістичного і капіталістичного таборів звикли вже до того, що керівник або керівники СРСР задовго до кожного з'їзду КПРС виступають з офіційними заявами про те, чого вони досягли і що вони надалі задумують робити. Зокрема 20-ий з'їзд КПРС мав бути одним з переломових і вирішальних етапів в "поході народів соціалістичного блоку до комунізму". Він мав бути дороговказом для комуністичних партій, престиж яких був доволі сильно захитаний сталінізмом. Самі керівники компартій знали добре про те, що вони не мали вже нічого спільного з первісними засадами комунізму, а тим більше соціалізму, які були розроблені Марксом, Енгельсом, ба навіть Леніним. Бо Маркс прагнув та-ки диктатури пролетаріату, а головним чином — припинення визиску його. Ленін стояв уже далі від первісного розуміння соціалізму. Він бачив шлях до перемоги революції вже не в самій сукупності форм боротьби пролетаріату, а радше в здобуванні влади партією професійних революціонерів. На перше місце в Леніна висувалася проблема влади, одна з вирішальних проблем у функціонуванні суспільних організмів. Проте Ленін мав ще організаційну концепцію демократичного централізму, на базі якої вузьке коло професійних революціонерів могло ще дискутувати і вирішувати.

Сталін відкинув і демократичний централізм, і голосування старих большевиків. В його планах на перше місце виступила проблема влади. Для здо-

буття влади він застосовував уже давно випробуваний тиранами засіб — терор. Він вдавався до терору в походах проти цілих народів, а зокрема тих, яким були чужі концепція тотальної влади і імперіальної всемогутності. Нищівних ударів терору зазнали цілі суспільні класи, і то не тільки ті, що були ворожі до соціалізму, але й ті, що внесли і вносили свій вклад у розвиток революції. І, врешті, Сталін застосовував терор також супроти комуністів, старих приятелів Леніна і керівників революції, а насамперед націонал-комуністів, які були йому на заваді в планах захоплення абсолютної влади. Він не зупинився навіть перед винищуванням тих, які не виявили ніяких ворожих нахилів, але могли, на його думку, йому потенційно загрожувати.

Нікіта С. Хрущов пояснював на 20 з'їзді КПРС і при інших нагодах, що причиною усіх промахів і надуживань був "культ особи". Він наполегливо намагався переконати громадськість, що сама КПРС і її центральний комітет стояли завжди на правильних позиціях і діяли законно та що тільки сам Сталін не дотримувався ленінських принципів демократичного централізму і ось через нього та ще деяких осіб (П. Берія) дійшло до порушення "соціалістичної законності", яку будімо постійно визнавала партія.

Проблема культу особи і одноособової диктатури чи тотальної влади не є нова. Згідно з поясненнями Хрущова і офіційними поясненнями партії, культ особи з'явився несподівано, непередбачено і випадково. Якщо повірити в запевнення осіб, відповідальних за політику СРСР, що ні в державному, ні в партійному апараті не було відхилень від правильних засад марксизму, тоді годі пояснити появу стання культу особи. Проте ми знаємо з історії, що культ великої людини не зроджувався ніколи випадково, а був завжди похідною певної суспільно-політичної системи і розвивався тільки на окрес-

лений соціальної базі. Культ цезаризму не можна розуміти без політичної системи одноособової диктатури. Влада татарських ханів не була відірвана від системи їх суспільства. Абсолютні монархії не з'явилися випадково, їх поява на історичній арені була підготована відповідними суспільними перемінами і оформленням дворянства, яке бажало такого культу абсолютного монарха, який, у свою чергу, задовольняв потреби тієї панівної верстви. Культ вождів не зродився сам собою і без причин. Тоталітарні системи крайньої правих і лівих були тією соціальною базою, на якій він легко міг розвиватися і рости. Нацистська партія Німеччини і фашистська партія Італії були ідеальною базою для росту культу вождя. Такого вимагала їх тотальна ідеологія, їх жадоба опанувати всі ділянки життя, їх вульгарний національний шовінізм; з якого зродилася пізніше імперіалістична експансія.

Отже й культ особи Сталіна не був породжений випадково. Він був радше похідною тоталітаризму компартії СРСР і перетворенням її в нову правлячу клясу. Коли влада виступила на перше місце в планах Сталіна, то ясно, що він не мав навіть на думці дотримуватися системи демократичного централізму. Цей принцип демократичного централізму, себто вирішування справ на вершинах партії, обмежував, гальмував його гін до захоплення і закріплення влади. Надійною зброєю в цьому відношенні виявився терор. І треба сказати, що ті, які погоджувалися із Сталіним в способі організації влади, допомагали йому в поширенні терору. І це в рівній мірі робили не тільки нині засуджені Берія, Молотов, Каганович, але й сам Хрущов. Всі вони грілися в проміннях його "сонця", всі вони пильно його наслідували, були вірними "соратниками" і "учнями великого батька і вчителя". До речі, кожний тоді намагався наслідувати Сталіна в подробицях і бути малим "супутни-

ком" його великої "планети". Культ особи Сталіна був викликаний, з одного боку, поступовою монополізацією необмеженої влади в його руках, а з другого боку, ростом великодержавного російського шовінізму, який потребував одноособової персоніфікації влади. Навіть Ленін перестерігав від засилля великодержавного російського шовінізму і націоналізму, бо він знав, що великодержавні елементи в компартії хочуть поєднувати комунізм з російським націоналізмом. Сталін зв'язався з найреакційнішими традиціями російського імперіялізму і колоніялізму. За його панування ці традиції були найбільше звеличені.

Культом особи і бандитизмом "зграї Берії" пояснюються від 20 з'їзду КПРС усі злочини, доконані в СРСР за системи сталінізму. Говориться тепер про "грубі", останнім часом уже тільки "деякі" порушення соціалістичної законності. Але доведеться нагадати, що й теперішні можновладці СРСР, і сам Хрущов сприяли в значній мірі порушенням законності. Вони не стримували Сталіна, а навпаки — сприяли масовим вбивствам, засланням і чисткам навіть всередині самої партії. Ці чистки, зокрема в неросійських республіках, робили в брутальний спосіб Молотов і Каганович. Обидва вони були вірні соратники Сталіна, а Каганович підтягав по партійній драбині Хрущова. Порушення соціалістичної законності, як і культ особи, аж ніяк не були випадком. "Зграя Берії" ні в якому разі не була "бандою імперіялістичних агентів", як це пробує тепер представити хрущовська пропаганда, а складовою частиною системи сталінізму, тобто діючої системи в СРСР. Якщо політика і практика КПРС були завжди правильні, то не має підстав сумніватися, що і Сталін і Берія користувалися повним довір'ям центрального комітету. Як і Сталін, Берія мав ключову позицію в ЦК і використовував її для політики, яку

схвалював ЦК. Парти́йне керівництво завжди "одногосно" схвалювало відкриття "підлих ворогів народу і партії", і ніхто в рядах партії не підносив голосу про те, що банда Берії нищить навіть відданих і невинних "радянських і партійних діячів". Партія звичайно вимагала "суворого покарання" їх та просто ліквідації. Коли банди органів безпеки винищували цілі народи, партія слухняно називала цей геноцид "рішучою боротьбою з проявами буржуазного націоналізму".

Партія і тепер дає всі пояснення. Органи безпеки (НКВД, МВД і КГБ) були тільки невід'ємними інституціями панівного в СРСР режиму. Жадна тоталітарна система не може існувати без всевладних органів безпеки. Абсолютна влада потребує всевладної безпеки. Центральний комітет партії не тільки що не мав найменшого бажання обмежити сваволлю органів безпеки, а ще й сприяв цій сваволі — цілком свідомо, бо тільки при допомозі цих органів він зможе втриматися при владі. Керманичі органів безпеки були водночас і на найвищих партійних постах і тим самим під своїм власним контролем. Якщо хтось ставив їм спротив чи в площині політичній, чи навіть особистій, був зданий на ласку "поліційної законности", яка всіх безцеремонно нищила.

Можна собі добре уявити становище пересічного радянського громадянина і його безборонність перед злочинними кроками органів безпеки. Бо якщо навіть видатні партійні діячі не були певними перед всавладдам органів безпеки, то не може бути сумніву в тому, що ці останні могли без найменших скрупулів нищити людей, що стояли поза партією або були критично наставлені до режиму. З неприхованою дикістю шалів терор органів безпеки в неросійських республіках, де довгий час існували національні підпільно-революційні рухи, які боронили населення від тоталітарної, терористичної системи.

Найбільш дошкільних ударів зазнали від сталінської системи неросійські народи СРСР та європейські його сателіти. Від кінця 20-их рр. терор большевицької системи охопив Україну, Білорусь, Кавказ та азійські республіки СРСР. Винищено національну інтелігенцію цих країн під претекстом "буржуазного націоналізму". Щоб підірвати біологічну субстанцію цих народів, голодом вимордовано мільйони селян, знову вбираючи цей геноцид у відповідну формулу, якій було на ім'я "ліквідація куркуля як м'яси".

Врешті, знищено терором національні опозиції в комуністичних партіях республік, тому що вони чинили спротив наступові Москви на національні республіки і не годилися з терором, який застосував російський центр. В роки після Другої світової війни Сталін в брутальний спосіб винищував прояви національного життя не тільки в неросійських республіках СРСР, але також в країнах народних демократій. Він вимагав від них тотального підкорення і визнання примату російського большевизму в усіх ділянках життя.

Сталінізація і російська советизація Польщі, Угорщини, Румунії, Болгарії й Чехо-Словаччини відбувалися неприховано і при застосуванні найжорсткіших метод примусу. Всі мали наслідувати зразок соціалістичного будівництва СРСР, який був проголошений Сталіним і партією як обов'язкова догма. У цих країнах вживалися вже перед тим випробувані в неросійських республіках заходи, насамперед розправлялися з національною опозицією в демократичних партіях. Селянські і помірковано-демократичні партії тут розгромлювано як "буржуазно-реакційні" і такі, що перебувають "на послугах західних капіталізмів та імперіалізмів". Соціалістичні партії з демократичними традиціями, які далі ще обстоювали демократичні програми, були приневолені "об'єдна-

тися" з комуністичними партіями на засаді, що більшість членства колишніх соціалістичних партій підкорено меншості комуністичного апарату. Якщо деякі соціал-демократичні діячі чинили спротив такому "об'єднанню", то вони були звичайно натавровані як "соціал-зрадники" і "агенти імперіалізму в робітничому русі". До таких сталіністи зачислили навіть заслуженого діяча німецького робітничого руху Курта Шумахера, який мужньо боровся проти нацизму, але виступав також проти диктату сталінської компартії над робітничим рухом.

Після знищення опозицій в демократичних партіях Сталін і КПРС пішли на шлях ліквідації національно-свідомих елементів в комуністичних партіях. Правильно зауважив польський комуністичний теоретик Лешек Колаковський, пишучи:

"Сталінізм унеможлилював усяку суспільну критику, безперервно намагаючися спихати її на контрреволюційне становище. З цієї причини предметом його найзавзятіших і найбрутальніших нападів були завжди саме найлівіші і найближчі ідеям комунізму. Ніхто не був об'єктом такої смертельної ненависти і таких страшних поліційних та політичних переслідувань, як кожна незалежна лівниця і всякі комуністичні чи комуністичні рухи, критичні супроти сталінської практики і доктрини".

Сталін і КПРС звернули головне вістря своїх ударів проти тих комуністичних діячів, які під час війни були в антинацистському підпіллі і мали за собою малі, але все ж таки ідейні національні кадри в компартіях. На їх місце Сталін намагався насаджувати своїх агентів, які не боролися з окупантами, а проходили слухняно відповідні вишколи в Москві. І не випадково перший удар був звернений проти Й. Броза-Тіто і югославської компартії, яка не хотіла визнати необґрунтованого, а передусім

антиінтернаціоналістичного примату КПРС. Тут Сталін зазнав поразки, якої не міг забути і яка турбує донині Хрущова. Проте він здобув успіх у ліквідації націонал-комуністичних і "тітоїстських ухилів" в компартіях Угорщини, Болгарії і Румунії. Для здушення "ненадійних" елементів в компартії Чехо-Словаччини вжито вже більш нацистського аргументу, тобто закиду в пов'язанні з сіонізмом. Теперішній керівник Польської Об'єднаної Робітничої Партії, Владислав Гомулка просидів довгі роки у в'язниці і тільки випадково не був фізично ліквідований. Кошмарні процеси над Ласло Райком, Трайче Костовим та ін. показали найкраще більшовицьке розуміння єдності пролетаріату і робітничих партій.

Проте найбільших винищувань зазнали знову неросійські народи СРСР, проти населення яких висувалися дикі обвинувачування в колаборації з націонал-соціалістичною Німеччиною, не зважаючи на те, що вони понесли величезні жертви в боротьбі з фашизмом. Депортація на території балтійських республік довела до того, що вони втратили велику кількість населення. Деякі народи, як наприклад, кримських татар, депортовано геть чисто, щоб змести їх з лиця землі. Винищування і масова депортація кавказьких народів були дальшими доказами совєтської народовинищувальної політики. Сталін хотів так само винищити і українців, тільки в цьому відношенні стояло йому на перешкоді українське національно-революційне підпілля (УПА) і чисельність українського народу. Хрущов не засудив цього масового терору, який він слухняно схвалював за життя Сталіна. Все, на що він спромігся у своїй таємній промові на 20 з'їзді КПРС, були загальні ствердження, що Сталін пішов надто далеко і що тільки він винен у цих жахливих злочинах. Про долю народів, які терпіли від цієї тиранії, Хрущов ви-

словив тільки зауваги, сповнені властивого йому цинізму:

"Ще жахливіші ті вчинки, ініціатором яких був Сталін і які являють собою брутальне погвалтування ленінських засад національної політики радянської держави. Мова іде про масове переселення цілих народів з територій їх країн, в тому числі також всіх комуністів і комсомольців, без жадного винятку, при чому треба ствердити, що такі депортаційні заходи не були викликані жадними вимогами війни.

Так, отже, вже під кінець 1943 року, коли на фронтах великої вітчизняної війни прийшов рішучий перелом на користь Радянського Союзу, прийнято і реалізовано рішення в справі виселення з новозайнятої території всіх карачайців. В той самий час, з кінцем грудня 1943 р. така ж доля спіткала й усе населення Калмицької Автономної Республіки. В березні 1944 року виселено всіх чеченців та інгушів, а Чеченсько-Інгуська Автономна Республіка була ліквідована. В квітні 1944 року виселено всіх балкарів з території Кабардино-Балкарської Автономної Республіки до далеких країв, а саму республіку переіменовано на Кабардинську Автономну Республіку. Українців минула така доля тому, що їх було надто багато і не було їх куди висилати. А інакше він би й їх виселив".

УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Постійні запевнення верхівки КПРС на чолі з Н. С. Хрущовим про неторкальність національного суверенітету і невтручання у внутрішні справи інших держав були не вперше яскраво заперечені ставленням СРСР до угорського національного повстання в жовтні і листопаді 1956 року. Після 20 з'їзду КПРС у Польщі й Угорщині дійшло до проявів радикальної критики системи сталінізму. Чесніші діячі комуністичних партій почали критично висловлюватися зокрема про диктат, що його застосовано з центру до країн народніх демократій.

Цей диктат виявився також в насаджуванні на провідні позиції в Угорській Робітничій Партії елементів, які були виключно на послугах КПРС і радянських органів безпеки. До таких належав насамперед Матяш Ракоші, малий угорський Сталін, який був слухняним виконавцем усіх доручень московського центру. Він проводив криваві чистки угорської компартії, він здійснював примусову колективізацію і він, врешті, належав до тих, які і після 20 з'їзду КПРС намагалися втримати дотогочасний стан, себто систему терору і свавілля. Він робив це також за відповідними вказівками з боку керівництва КПРС. Ракоші був до тієї міри скомпромітований, що керівництво Угорської Робітничої Партії зважилося змусити його піти у відставку в липні 1956 р. Угорські працюючі маси, а також певні кола Угорської Робітничої Партії під керівництвом Імре Нодя робили спроби демократизації угорського суспільного жит-

тя. Сталіністські елементи під намовою радянських чинників робили все, щоб припинити процес демократизації. Дуже сумну роль відіграв в цьому відношенні Ерне Герев, випробуваний сталініст і терорист. Це він був рушієм кривавої розправи над мирними демонстраціями угорських робітників і студентів. Але така його поведінка була б неможлива без підтримки радянських військових частин, розташованих в Угорщині. Це вони призвели до того, що мирний перехід угорської революції на демократичні позиції перетворився на криваву агресію російського більшовизму в Угорщині.

До речі, це не була перша агресія російського імперіалізму в Угорщині. В 1848 р. речники угорського національного відродження пробували шляхом повстання здобути для своєї країни національну незалежність. Австрійська монархія була в дуже скрутному становищі, тому що того самого року хвиля національних революцій потрясла цілою системою антинародного і реакційного абсолютизму, який панував тоді в Європі. Ця система була захитана і стояла перед небезпекою цілковитого розвалу. Російський царат зрозумів відразу, що перемога національно-демократичної революції в Західній і Середній Європі може бути початком відповідних процесів у самій Росії. Саме тому він прийшов з допомогою австрійському урядові в боротьбі проти угорської національної революції. Генерал Пашкевич, випробуваний вислужник царату і темний реакціонер придумав кривавими методами національну угорську революцію.

Уряд СРСР намагався прикрити агресію в Угорщині відомими фразами про її "контрреволюційний" характер, про те, що її "спровокували фашистські банди, які служать західному капіталізму", та іншими вигадками, які були в цілому світі своєчасно розшифровані. Угорська революція не була в жодно-

му випадку ділом реакційних чи навіть правих елементів. Після падіння фашизму в Угорщині не було навіть політичних течій правої орієнтації. Це сталося тому, що крайні групи (фашизму і націонал-соціалізму) в другій світовій війні програли, як також тому, що країна була окупована радянськими військами, які контролювали країну після її капітуляції в жовтні 1944 р.

Після закінчення Другої світової війни в угорській політиці діяли чотири політичні течії. Партія дрібних землевласників мала найбільші впливи серед селянства, яке ставилося прихильно до земельної реформи і не бажало відновлення передвоєнних порядків. Другою партією із значними впливами в робітничому русі була Соціал-демократична партія. Комуністична партія не мала до часу насильного злиття з соціалістами істотних впливів. Четвертою політичною групою являлася Народна селянська партія. У виборах в 1945 р. перша з них здобула 57% голосів, соціалісти і комуністи по 17%, і Народна селянська партія 7% голосів. Можна сумніватися чи комуністична партія була б здобула і таку кількість голосів, якщо б вона не спиралася на радянські окупаційні війська.

Слід ще згадати, що в Угорщині, як і в Румунії та Болгарії, до комуністичної партії пристало по війні чимало фашистських елементів. Це пояснювалося їх опортунізмом, а також бажанням належати знов до партії з тоталітарною і вождівською системою. Мережа справжньої комуністичної партії під час німецької окупації була дуже малою. Її дійсним керівником був Ласло Райн. Добрим показником намірів радянської політики в Угорщині був факт, що керівником комуністичної партії став не Райн, а Матяш Ракоші, який сидів разом з Герев безпечно в Москві і був вислужником органів безпеки. Сталін боявся і ненавдив тих комуністів, які під час німецької оку-

пації керували підпільними комуністичними рухами і не були ставлениками його органів безпеки. Вони бо, як і Тіто, могли одного дня звернутися в обороні національних прав до власного народу і відмовитися від послуху директивам з центру. Власне тому після розгрому демократичних партій віддано під суд і Райка та засуджено його на кару смерти. Засуд Райка показав, що ідейні комуністи не мають місця в системі сталінізму.

Смерть Сталіна, боротьба між його наслідниками за владу і насамперед спротив працюючих мас призвели до захитання системи сталінізму в Угорщині. Найбільш переслідуваною верствою в Угорщині, як і в інших країнах народних демократій, були інтелектуалісти. Супроти них застосовувано фізичний, але насамперед моральний терор, тобто заборону вільної творчости. І не випадково революційні настрої проявилися вперше серед угорських інтелектуалістів і студентів. Осередком революційно і демократично настроєних угорських інтелектуалістів став клуб імені Петєфі (видатний національний поет, герой угорської революції 1848 р.).

До цього середовища прогресивних угорських інтелектуалістів належали демократи, соціалісти і комуністи. З-поміж комуністів — членів партії треба згадати насамперед таких, як Тібор Дері, Тібор Тардош, Зольтан Зельк, Томаш Оцейль та ін., які чинили спротив системі фізичного та морального терору і вимагали демократизації угорського суспільного життя. Угорські інтелектуалісти домагалися також свободи творчости, тобто права незфальшованої творчости. Їм вже було досить сполітизованої і партійної науки, літератури і мистецтва. Їх вимоги були цілковито умотивовані і не мали нічого спільного з "контрреволюцією", про яку так багато розписувалися в СРСР і угорські сталіністи. З подібними думками виступав також філософ Г. Лукач,

відомий вчений і старий угорський марксист. Самозрозуміло, що подібні вимоги ставили також угорські прогресивні діячі, не приналежні до комуністичної партії. Тут згадусмо передусім речників угорської лівиці і комуністичної партії, щоб показати, що навіть вони були проти системи сталінізму, національного і соціального поневолення угорського народу та втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини. Ця тенденція виявилася також у колах польської інтелектуальної лівиці, що може служити доказом спільних напрямів прогресивної інтелігенції в країнах народних демократій.

Авангардним елементом угорської народної революції 1956 р. була студентська молодь. Вона мала змогу пізнати "вищість" радянської системи і "краще функціонування" терористичного апарату органів безпеки. Студенти 1956 року не знали вже старих "буржуазних" порядків. Вони вирости і виховалися в системі такого соціалізму, який насаджувала Москва. Якщо б ця система була для них доброю і потрібною, вони не мали б потреби робити революцію та жертвувати своїм життям. Але вся справа в тому, що згадана система їм нічого не давала, а навпаки — приневолювала їх до топтання власних традицій і звеличування російської імперіальної культури. Бо, наприклад, доброю справою є навчання російської мови, коли це хтось робить добровільно. Але якщо його приневолює до цього наставлений чужою силою режим, то це є великодержавний шовінізм панівної нації, в цьому випадку російської.

Угорська інтелігенція стала до нерівної боротьби з навалюю реакційного російського імперіалізму, здійснюючи заповіт великого угорського патріота і борця за незалежність своєї батьківщини, Шандора Петефі:

Встань, мадяре, на клич вітчизни!
Встань, часи настали грізні!

Вирішиться в смертнім полі —
Жить нам вільно чи в неволі?
Клянемося перед Богом
І людьми,
Що рабами більш не будем
Жити ми!

Другим речником і рушійною силою угорської національної революції було робітництво, за офіційною радянською термінологією — "реакційні елементи" і "фашистські банди". Угорські робітники мали всі підстави виступати проти панівної системи, яка не мала нічого спільного з владою робітників і селян, на яку люблять покликатися большевицькі пропагандисти. Режим, наставлений радянськими чинниками в Угорщині, ніскільки не дбав про добробут робітництва. Навпаки, непосильні виробничі норми, безприкладно низька зарплата, важкі умови праці і наявність визиску Угорщини радянською економікою призвели до безвихідної ситуації. Робітництво Угорщини пішло разом з інтелігенцією і молодістю генерацією на боротьбу. Воно домагалось цілком справедливо, щоб робітничі ради мали вплив на політику країни, щоб заводи і шахти стали дійсно власністю робітників, а не тоталітарної держави, і щоб вони врешті керували виробництвом. Такі вимоги не мають нічого спільного з "фашизмом". Навпаки, вони є глибоко справедливою програмою дійсно прогресивного робітничого руху. Факт, що радянські війська вбивали робітників, що вони арештували, вивозили і розстрілювали членів робітничих рад є найкращим доказом того, що не угорські революціонери, а радянсько-російська воєнщина є речником реакції, міжнародного розбою та темних імперіалістичних сил. І не випадково "червоний" Чепель (заводське передмістя Будапешту) став осередком найбільш завзятого спротиву советській інвазії, а не "барони" чи "великі землевласники".

Імре Нодь, хоч сам був комуністом, зрозумів, що виступи угорських працюючих мас є народньою революцією в повному розумінні цього слова. Вже в 1953-55 рр., будучи на посту прем'єр-міністра Угорщини, він повів більш людяну політику, якою потроху враховувались і потреби населення, він припинив найбільш дикі вияви колективізації. За те він був усунений сталіністською фракцією з поста прем'єр-міністра і виведений зі складу членів центрального комітету партії в 1955 р. Після короткого часу вагань він став на платформу національної революції, основною вимогою якої було наладнання на рівній базі взаємин з СРСР, себто вихід всіх окупаційних військ з території Угорської республіки. Ця вимога не була ворожою супроти СРСР. Вона впливала з правильного погляду угорських патріотів і прем'єра Нодя, що господарем угорської держави є угорський уряд, який і тільки він може вирішувати, які війська можуть перебувати на його території. Дальшим доказом мирних інтенцій Нодя і його уряду був факт, що він 1 листопада 1956 р. водночас із виступом з варшавського військового пакту проголосив неутралітет Угорщини. Ця мала країна хотіла тільки того, що їй належить, а саме: справжньої національної незалежності і непорушності суверенітету. Вона навіть не перейшла до табору неприхильних до СРСР держав, що було б цілком зрозумілим після кривавих виступів радянських військових частин.

Радянський уряд веде постійну пропаганду серед держав Північно-Атлантичного Пакту, щоб вони покинули цей оборонний союз. Коли б якась західна держава це зробила, радянський уряд схвалив би таку позицію і назвав би це проявом політики національного суверенітету. Але коли такий крок зробила мала держава варшавського військового пакту, то уряд СРСР відповів на це відиритою інтервенцією

і масовим вбивством робітників, селян та трудової інтелігенції. Радянський уряд був і проти такої пропозиції (її розглядали в першій фазі революції), щоб для збереження варшавського пакту війська Польської Народньої Республіки прийшли на зміну радянським військам, які перебували в Угорщині. Радянський уряд і КПРС були навіть проти такої поміркованої пропозиції і прагнули до цілковитого підпорядкування Угорщини цілям своєї політики.

Так виглядає на ділі політика Москви, яка є рівнозначною з політикою грубого порушування нейтралітету, топтання національного суверенітету і фактичного національного поневолення. Уряд СРСР безпardonно відкинув іншу вимогу угорської національної революції, а саме — перегляд торговельних договорів, невідгідних для угорської економіки, чим також довів, що він, як і за панування Сталіна, стоїть далі за політику економічного закабалення країн народніх демократій. Радянську армію вжито для агресії проти Угорщини ще й тому, що Імре Нодь вважав однопартійну диктатуру за шкідливу для угорського народу, що угорська революція висувала демократичну програму, яка мала бути здійснена виборами з участю всіх демократичних партій і сил. Большевики не хотіли, щоб Угорщина стала нейтральною державою з демократичним ладом, як Швейцарія, робили все, щоб затримати її як безборонного і слухняного сателіта. Вони не хотіли реалізації демократичних свобод тому, що це було б повною поразкою тоталітарних елементів в угорській компартії. КПРС і радянські урядові чинники виступили з засобами важкого терору проти того, щоб заводи і шахти Угорщини перейшли під контроль робітничих рад і щоб вони стали дійсно власністю угорських працюючих мас. Большевики хотіли і надалі затримати повний контроль над угорським політичним, економічним та культурним життям.

Угорська народня революція була явищем прогресивним. Вона була боротьбою угорських робітників і трудової інтелігенції за національну незалежність, за дійсний національний суверенітет, справжню демократію, соціальну справедливість і за духову свободу. Радянський Союз придушив цю революцію випробуваними методами насильства та відкритої інтервенції. Під його тиском підступно замордовано Імре Нодя і Поля Малетера, двох дійсних керівників угорської революції. Радянська політика "мирного співіснування" досягла своєї мети двома засобами: навальним терором радянських органів безпеки й вторгненням російської імперіалістичної воєнщини.

Після наступу переважаючих радянських військ доля Угорщини була вирішена. Короткий і нерівний бій припечатав долю цієї малої хороброї нації на дальші довгі роки. Тисячі молодих угорських патріотів впало зі зброєю в руках в обороні прав свого народу. Понад півтори сотні тисяч угорців покинуло батьківщину свою і опинилося в різних західних країнах як скитальці. Вони не залишили своєї батьківщини добровільно. Ті, що побоювалися радянських репресій, не помилися. Не зважаючи на свої обіцянки, що ніхто не буде покараний за участь у революції, комуністичний уряд Яноша Кадара криваво пімстився на тих угорцях, які виступили проти російсько-большевицької гегемонії. Виконуючи доручення Кремля, комуністичні органи безпеки і "суди" засудили на смерть сотки угорських патріотів і линули в тюрми тисячі людей, а серед них і багатьох ідейних членів угорської компартії. Угорщині накинено вислужницький і агентурний уряд, який не має довіря навіть серед комуністів. Угорщина — це знову тільки малий слухняний сателіт Москви і таке собі коліщатко в системі російсько-большевицької імперіальної політики.

І тут варто пригадати слова К. Маркса про традиційні методи російської імперіалістичної політики, яку вірно здійснює СРСР.

“Насамперед політика Росії є незмінною, згідно з свідченням її офіційного історика москвича Карамзіна. Її методи, її тактика, її маневрування можуть змінюватися, але полярна зірка її політики — світове панування — є назавжди вибраною зорею”.

ПОЛЬСЬКИЙ ЖОВТЕНЬ

Як і в Угорщині, КПРС та радянський уряд не мали ніколи в плані застосовувати супроти Польщі політику пошанування її національних інтересів та інтернаціональної солідарності. Тенденції радянської політики вже під час Другої світової війни показали яскраво, чого СРСР хоче досягнути і до чого прямус. В цьому відношенні найбільш характеристичним було ставлення самого Сталіна у зв'язку з масовими вбивствами польських полонених офіцерів радянськими органами безпеки в Катині. Коли польські чинники домагалися дослідження і в'яснення цієї справи, Сталін і уряд СРСР відмовилися висвітлити правду цієї проблеми і свідомо затроїли нормальні радянсько-польські відносини.

Ще важливішим показником того, як московський уряд думав налаштовувати відносини з Польщею, було його ставлення до варшавського повстання в серпні і вересні 1944 р. Урядові чинники СРСР пробували обвинувачувати в трагедії варшавського повстання виключно польський екзильний уряд і головне командування Армії Крайової. Правда, і лондонський польський уряд не був без вини, однак не тільки він закликав населення Варшави до повстання. Радянська пропаганда і польські комуністичні еміграційні чинники, а опісля і представники люблінської Ради Народової закликали в рівній мірі польський народ до того, щоб він повстав, бив фашистів і виганяв німецькі окупаційні війська та допомагав збройними діями наступаючій Червоній Армії. Коли

почалося повстання у Варшаві, радянські війська припинили наступ і спокійно чекали аж до повної ліквідації польських сил, які боронилися від переважających німецьких військ. Але дуже скоро після тотального знищення Варшави німецькими військами Червона армія зайняла фактично без великих зусиль це місто. Сталін знав, що у варшавському повстанні брала участь найпатріотичніша польська молодь і тому цілком свідомо вичікував її винищення німцями, щоб опісля з меншим трудом советизувати Польщу.

Це останнє так само зроблено, як і в інших країнах народніх демократій. Після підступного схоплення керівників польського підпілля проведено масові арешти його членства під закидами "бандитизму", щоб позбутись найнебезпечнішого молодого і в підпільній боротьбі загартованого елементу. На початку уряд СРСР визнавав ще концепцію народнього фронту і тому в Польщі існували і дійсно демократичні партії. Вони були на початку потрібні комуністичній партії, яка не могла без них подолати величезні труднощі, зв'язані з відбудовою країни. Але коли наладжано найважливіші ділянки польського економічного і культурного життя, період міжпартійної співпраці був фактично закінчений. Інші політичні партії вже не були потрібні, навпаки, вони могли тільки перешкоджати в закріпленні захопленої влади. Найбільші репресії застосовано проти Польської селянської партії, яка мала поважні впливи серед польського населення. Вибори в січні 1947 р. дали перемогу прокомуністичного блоку. Після відповідних підготовчих кроків здійснено в 1948 р. злиття між ППР (Польською Партією Робітничою) і ППС (Польською Партією Соціалістичною) в Польську Об'єднану Робітничу Партію (ПОПР).

До польської комуністичної партії (ППР) Радянський Союз застосовував таку ж тактику, як і до інших

комуністичних партій в просторі Центральної і Східної Європи. Сталін ненавидів і боявся тих керівників комуністичних партій, які під час німецької окупації були в підпіллі і боролися з окупантами. Хоч їх впливи не були великі, то все ж таки вони в критичній ситуації були з народом і боролися з окупантами. До таких зараховувався насамперед Владислав Гомулка, який був від листопада 1943 р. генеральним секретарем ППР і керманічем польського комуністичного підпілля. Він міг розраховувати на повну підтримку партії і польського робітництва. З тих причин він не міг бути людиною Сталіна. Але людиною Сталіна був Болеслав Берут, який перебував весь час у Москві і був вірним виконавцем доручень КПРС і самого Сталіна. Берут залучив до найближчої співпраці Якуба Вермана, Гіларія Мінца та інших сталіністів. Гомулку усунуто з посту генерального секретаря ППР ще в 1948 р. за "націоналістичні ухили" і "тітоїзм". Насправді ж Гомулка стояв за комуністичну програму, тільки він був за "польський шлях до соціалізму". Іншими словами, він був проти примусової колективізації, загострення класової боротьби, усунування т. зв. правих елементів з робітничої партії, переставлювання польської економіки на радянські рейки і проти наступу на Югославію та керівника югославської компартії Тіто. Хоч він був старим ідейним комуністом, його усунуто з партії і заарештовано в 1951 р. Гомулка не признався до обвинувачень і тому над ним не відбувся монстр-процес (інсценізований показовий суд).

Після 1949 р. в Польщі запанувала система сталінізму, що спиралася на терор органів безпеки. Роки 1949—1955 позначилися грубим втручанням СРСР у внутрішні справи польської держави. Це була насамперед посилена колективізація, якої не хотіло польське селянство і навіть, як ми бачили, патріотич-

ний елемент польської комуністичної партії. Все ж таки сталініст Мінц нещадно пробував насаджувати в Польщі колгоспи, не зважаючи на їх нерентабельність і спротив селянства. Польське культурне і наукове життя мусіло цілком достосуватися до радянських норм, хоч культурний розвиток Польщі був цілковито відмінний від процесів в Росії. Польське робітництво мусіло виконувати непосильні норми, щоб далі підносити воєнний потенціал східного військового блоку. Економічні потреби польського населення цілковито ігноровані. Але найпоказовішим доказом радянського насильства в Польщі було призначення головнокомандувачем польських збройних сил і міністром оборони Польщі радянського маршала Константина Рокоссовського, безоглядного мілітариста і опортуністичного кар'єриста. Рокоссовського дуже ненавиділо польське населення, бо він нагадував полякам царського поневолювача, великого князя Константина, який уславився жорстокими вчинками напередодні листопадового повстання 1830 р. Його перебування в Польщі було черговим доказом того, як КПРС розуміє інтернаціоналізм, пошану національних прав інших націй і дружбу народів. Під тиском Москви в Польщі запанувала система нещадного терору органів безпеки. Агенти цих органів безправно арештовували людей, вживали бандитських методів, щоб видобути з них зізнання і ліквідували їх за допомогою прославленої сталінської юстиції. Терор органів безпеки був насамперед звернений проти некоммуністичних кіл. Після численних чисток серед позапартійних кіл на чергу прийшли члени і керівники самої комуністичної партії. Такими були В. Гомулка, М. Спихальські, З. Клішко та ін. Сталін і Берія постійно вимагали їх ліквідації. Нікіта С. Хрущов напевно був тоді згідний з тим, тільки що тоді ніхто не питав про його думку.

Боротьбу з системою сталінізму розпочали прогресивні сили польського народу, робітництво та інтелігенція, включно із членами комуністичної партії. Польські інтелектуалісти і письменники прогресивних переконань (часто члени ПОПР), як напр. проф. Юліян Гохфельд, Антоні Слонімські, Лешек Колаковські, Адам Важиш, Леон Пастернак, Віктор Ворошильські, З. Фльорчак та ін. виступили з критикою фізичного та інтелектуального терору, з вимогами реабілітації покривджених інтелектуальних працівників, а насамперед з протестом в обороні людської гідності. Польське патріотичне робітництво зламало славним познанським страйком в липні 1956 р. сваволю органів безпеки. Большевицька пропаганда намагалася надати і цим виступам "агентурного характеру", виписуючи небиліці про "імперіялістичну провокацію", "капіталістичну інфільтрацію" тощо. Але кожний добре знав, що страйкові виступи польського робітництва були зумовлені дуже важким матеріальним становищем, надмірними виробничими нормами і радянським визиском польської економіки.

Відповідь СРСР на робітничі страйки в Польщі та Угорщині дуже добре ілюструє лицемірство КПРС у питанні права робітництва на страйки. КПРС і її пропагандивний апарат дуже гостро критикують західні соціал-демократичні партії, що вони нерішуче закликають робітників до страйків. Коли вибухне страйк у будь-якій західній країні, то він, за большевицькою термінологією, є тільки "виявом боротьби робітничого руху за свої права". І, навпаки, страйк у системі соціалістичного бльоку, організований та кож робітниками в обороні їх прав, у боротьбі проти тоталітарної системи і змучальних виробничих норм та за покращання життєвого рівня, — це вже "диверсія агентурних елементів, що перебувають на службі капіталізму". Страйкувати вільно і треба в

Італії, Франції чи Великобританії, але не вільно і заборонено в Польщі, Угорщині чи Україні...

Тиск польського робітництва та інтелігенції примусили польську компартію після 20 з'їзду КПРС до відступу з позицій сталінізму. Якуб Берман, відповідальний за терор органів безпеки, і Гіларій Мінц, економічний диктатор Польщі, змушені були зректися своїх постів у керівництві ПОПР. Національно свідоміші елементи ПОПР почали щораз голосніше домагатися, щоб керівництво партії перейшло до рук тих комуністичних діячів, які обстоювали хоч деякі елементарні інтереси польського народу. Ще напередодні історичного восьмого пленуму ПОПР, який відбувся в жовтні 1956 р. почалися переговори з Гомулкою. Але коли розпочався восьмий пленум, у Варшаві з'явилися Хрущов, Мікоян, Молотов і Каганович, які нахабно втрутилися у працю пленарної сесії та ставили до польських комуністів принизливі вимоги. Спочатку Хрущов не хотів допустити до того, щоб польські комуністи відійшли від курсу сталінізму. Далі він не хотів, щоб вони вибрали собі таке політбюро і такого першого секретаря, як вони хотіли, і щоб вони затримали в політбюро Рокоссовського і його агентів, сталіністів з натолінської групи, як напр., Зенона Новака та інших вислужників радянських органів безпеки. Хрущов погрожував ужиттям зброї, називав польських комуністів зрадниками і разом з Молотовим і Кагановичем пхав носа у внутрішні справи польської робітничої партії.

Тільки тверда позиція польських народніх мас і національної фракції в ПОПР примусила його до відступу. Радянська делегація пробувала робити диверсію і примусити восьмий пленум прийняти усі її вимоги. Посол СРСР в Польщі, П. Пономаренко конспірував з натолінськими сталіністами в справі помовного арешту Гомулки і товаришів. Коли згадані силкування большевиків лишилися без успіху, Хру-

щов почав говорити про рівність народів і комуністичних партій та про їх права на власні шляхи в будівництві соціалізму. Тільки через холоднокривність польського народу обійшлося без такої кривавої інтервенції, як в Угорщині.

Промови Гомулки на восьмому і частково дев'ятому пленумі ПОПР виявили, про що насправді йшлося. На першому місці стояла проблема пошанування національного суверенітету країн народних демократій, а зокрема Польщі, з боку СРСР. Реферуючи проблему взаємин з КНР і СРСР, Гомулка тоді заявив таке:

"В рамках цих взаємин кожна країна повинна мати повну незалежність і самостійність, а право кожного народу на суверенне самоврядування в незалежній країні повинно бути повнотою і взаємно шановане".

Ця вимога не була до кінця здійснена тому, що СРСР і КНР скоро приневолили Гомулку, щоб польський уряд погодився на дальше перебування радянських військ у Польщі, хоч і польський народ, і більшість польських комуністів проти такої розв'язки. Московський тиск приневолив Гомулку до відступу з багатьох позицій, на яких він стояв у жовтні 1956 р. Все ж таки Гомулка мав успіх з припиненням дальшої колективізації. Нема сумніву, Хрущов недоволений з такого звороту справи тому, що, на його думку, краще тримати селян в кріпацькій залежності від панівної системи і без права власного користування землею. Хоч Гомулка час від часу в ім'я "святого спокою", вихваляє перед польськими селянами "перевагу" колективної системи, проте добре знає наслідки примусової колективізації з попередніх років і дотепер не відважився стати на шлях "суцільної колективізації". Він знає, що вона не вийде на користь польському народові. КНР і уряд СРСР мусіли погодитися на те, що польська еконо-

міка не розвивається виключно по лінії важкої індустрії і військових проєктів, а починає враховувати найосновніші потреби польського населення. Припинено врешті прояви сваволі органів безпеки.

Під тиском громадської думки розпочато слідство над цією інституцією і усунуено відразу ж після жовтневих подій найбільш кримінальні елементи, які знущалися довгими роками з польського населення. До речі, слід нагадати, що ці елементи завдячували свої пости і владу насамперед радянським впливам. Однак у другій половині 1959 року і на початку 1960 року Гомулка почав запрошувати на відповідальні державні та партійні пости і людей, які цілковито скомпромітували себе в системі сталінізму і яких населення тільки ненавидить. Не може бути ніякого сумніву, що все це він робить під тиском Москви. Навіть якщо б він не рахувався з думкою польського населення, то він добре пам'ятає, що саме сталіністські елементи довели до його усунення в 1948 році, а пізніше й до ув'язнення. Доказом такого тиску Москви і відступу від "жовтня" є покликання на відповідальне становище в системі польської розвідувальної служби старого сталініста і терориста Віташевського. Ця найновіша тенденція ПОПР зустрічається з серйозними обуреннями серед польської громадськості, а також і в колах самої партії. Повернення старих сталіністів на важливі позиції не віщує нічого доброго і недвозначно свідчить про прихований, але постійний тиск Москви на Польщу.

Врешті, комуністична партія Польщі і нею керований уряд мусіли розв'язати конфлікт з католицькою церквою, що не було по лінії бажань московського центру. Зокрема дозвіл на публічне навчання релігії напевно викликає велике невдоволення серед верхівки КПРС, яка не хоче в себе допустити до вільного обміну думок між віруючими і невірую-

чими та вдається до дальшої інфільтрації церковних інституцій агентами органів безпеки.

Під тиском уряду СРСР уряд народньо-демократичної Польщі і ПОПР припинили значною мірою демократизацію польського державного і суспільного життя. Правда, вибори, які відбулися в січні 1957 р. відрізнялися від виборів радянського типу тому, що польські виборці, хоч і голосували за список, складений напередодні виборів, і яким (списком) давалася ПОПР більшість, — мали певну, хоч і обмежену, свободу у виборі кандидатів. Проте тиск СРСР припинив таку демократизацію, якої очікували польські народні маси після жовтня 1956 р. Гомулка і ПОПР під тиском чинників КПРС припинили адміністративними засобами інтелектуальні шукання польської прогресивної інтелігенції. Закриття трибуни молодих інтелектуалістів "По prostu", зміни в редакції "Нова культура" і гостра партійна критика студентів та інтелектуалістів були продиктовані Москвою тому, що в вільній дискусії була не сила впоратися із польською критикою на адресу системи сталінізму. Польських письменників і мистців не зобов'язують усі ті драконські обмеження творчості і "партійність" в літературі та мистецтві, які в СРСР названо соціалістичним реалізмом. Все ж їм не вільно критикувати комуністичної системи чи взагалі большевицької політики. Та КПРС і уряд СРСР не вдоволені з такої розв'язки. Вони бажали б, щоб проблеми літератури і мистецтва були в Польщі так само трактовані, як і в СРСР. Радянська преса й далі виступає з льокайськими обвинуваченнями польської інтелігенції у ревізіонізмі, націонал-комунізмі та інших "злочинах". Вона не може погодитися з тим, що польське населення ніяк не хоче наслідувати "російський шлях до соціалізму", що воно не бажає його методів, системи і навіть інституцій, що яскраво проявилось у цілковитому

тому розвалі Спілки Польської Молоді (ЗМП), яка мала виконувати ролі польського комсомолу.

Польський народ і його керівники (частково вибрані і частково накинені) опинилися в досить складному становищі. З одного боку, вони бажали і бажають далекосяжних реформ, з другого ж боку, вони мусять рахуватись із загрозою завсіди можливої радянської інтервенції, як це мало місце в Угорщині. Кожний свідомий того, що коли б Польща ішла далі шляхом незфалшованої демократизації і власного шляху до соціалізму, СРСР відповів би на це військовою агресією. І всі свідомі того, що польський народ залишився б самотнім в його боротьбі, як і народи Угорщини і Тибету. Поляки часто виступали з повстаннями, зокрема проти російського імперіального поневолення і платили за це великими жертвами крові. Цей трагічний історичний досвід навчив їх займати реалістичну позицію та йти на компроміс. Вони ні в якому разі не захоплюються радянською системою. Якщо б польське населення чи навіть ПОПР почали робити те, що вони вважають за потрібне і доцільне, тоді відбулася б інтервенція радянської армії під приводом боротьби з "антинародною, фашистською і антисоціалістичною контрреволюцією", хоч загально відомо, що переважна більшість польського населення проти повернення старих передвоєнних порядків. Польські прогресивні елементи за дійсний національний суверенітет, за демократію і політичну та особисту свободу та, врешті, за соціальну справедливість. Брежнєві і ті твердження більшовицької пропаганди, що в Польщі "реакційні елементи" хочуть повернення до капіталізму. Такого не хочуть ні комуністи, ні селянська партія, ні навіть католики.

Тільки наявність радянських окупаційних військ приневолює Польщу до такої половинчатої політики, яку з'ясував Гомулка на останньому з'їзді ПОПР,

в березні 1959 року. Ця політика є незавидною спробою погодити стремління польського народу до повного національного суверенітету з наявністю не-двозначної російської небезпеки. Гомулка особисто, як і всі інші провідні діячі ПОПР, заперечує при кожній нагоді такий стан справ і твердить, що Польща є цілком суверенною державою. Це намагався нещодавно довести Владислав Гомулка в своїй статті "Політика Польської Народньої Республіки", яка появилась в американському політичному кварталнику "Форейн Афферс" за місяць квітень 1960 року (стор. 402-418). Проте його аргументація не завжди переконлива, а надто часті запевнення щодо дружби між соціалістичними державами навіть справляють враження, що він сам не надто в них вірить.

Тільки в одному питанні годі не визнати за ним послідовності і критичного підходу — це в питанні про одну зі справжніх причин примусового польського союзу з СРСР. Ідеться тут про справу сучасних польських кордонів. Гомулка каже, що "завдяки Радянському Союзові й його становищу на Ялтинській і Потсдамській конференціях незалежна Польща могла постати у своїх нових і справедливих межах, які включають в цілому польські історичні землі від ріки Буг аж по ріки Одру і Ніссу, з доступом до Балтійського моря в понад 300 миль завширшки. Навчившись з досвіду, Польща вибрала шлях приязні і союзу з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами. Це забезпечує мир і безпеку наших кордонів і є невідмінною запорукою від реваншистських аспірацій німецьких мілітаристів". Перший секретар ЦК ПОПР є, поза всяким сумнівом, польським патріотом. Як такий, він має право шукати найкращих шляхів забезпечення національних інтересів своєї держави, до таких національних інтересів належить питання кордонів сучасної Польщі. Але це тільки одна справжня політична проблема, яка

може схилити Польщу до союзу з СРСР. Це, до речі кажучи, проблема польських національних інтересів, а не справа соціалізму.

Залишається тільки відкритим питання, чи устійнення кордонів є важливішою справою, ніж боротьба за національний суверенітет. Можна не без підстав питати, чи найтісніший союз Польщі з СРСР є для першої найдоцільнішим? Після виборів до союму в 1957 році один з провідних польських комуністів молодшої генерації, Еліжіуш Ляссота (колишній головний редактор "По prostu" і член польського союму) висловив думку, що Польща повинна провадити таку закордонну політику, як Індія та інші нейтральні держави. І дійсно, чи не користується Індія та навіть менша від Польщі держава Югославія багато більшими впливами і зацікавленням у світі, ніж ті держави, що їх приковано до Варшавського військового пакту?

Вимушений відступ від "жовтня" не приніс Польщі тих успіхів, які вона могла мати, якщо б вона пішла тим шляхом, який зарисовувався після жовтневих подій. Основну причину цього треба шукати таки в її політичному положенні і в сусідстві "старшого соціалістичного брата".

"НАЦІОНАЛЬНІ ШЛЯХИ ДО СОЦІАЛІЗМУ" ПРОТИ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛЬНОГО ЦЕНТРАЛІЗМУ

Хрущов і теперішні керівники СРСР виступають дуже гостро і рішуче проти т. зв. національних шляхів до соціалізму, проти націонал-комунізму і ревізійонізму в комуністичних партіях соціалістичного блоку. Можна навіть сказати, що ці три тенденції трактуються як більш ворожі, ніж сам капіталізм. Цей останній не є предметом таких гострих нападів, як прогресивні тенденції всередині комуністичного блоку, які не поривають з засадами марксизму чи соціалізму, але не йдуть лінією, бажаною для московського центру. Та й не диво, бо бюрократична нова класа не має нічого спільного з колишнім революційним запалом робітничих партій, а задовольняється перебуванням при владі і адмініструванням імперії. Тому керівники СРСР воліють навіть в особистому житті більше наслідувати буржуазно-капіталістичний спосіб життя, ніж пролетарський, до якого вони ставляться з погордою, хоч про людське око рекомендують його масам СРСР і народніх демократій. Це підтвердив і Мікоян, подорожуючи по США. Він не мав ніякого контакту з робітниками, а звесь час перебував, і то з великою насолодою, в товаристві американських капіталістів. У США не вітали Мікояна робітники, а тільки капіталісти. На них Мікоян зробив добре враження, а вони на нього...

Якщо ідеться вже про перебування самого Хрущова в США, то варто згадати, що він аж захлинявся від захоплення, коли зустрічався з капіталістами. Він

мав конфлікт якраз з профспілковими діячами, себ-то представниками робітничої класи. Щоб приховати своє збентеження, він прозвав їх "льокаями капіталізму", що нічого не доводить. І не випадково, що останню Ленінську мирову премію отримав американський капіталіст Сайрус Ітон, а не робітничий діяч.

Зрештою, нема нічого дивного і в тому, що КПРС не має жадних труднощів з капіталістами, які хочуть тільки в "мирний спосіб" торгувати з СРСР, але має такі труднощі з боротьбою народів соціалістичного блоку за національний суверенітет і дійсну рівноправність, про яку так багато розписується комуністична публіцистика, але яких КПРС не хоче здійснювати. Навіть всередині комуністичних партій існують такі бажання, і тому СРСР ще більше занепокоєний їх розвитком. Большевики роблять різні спроби, щоб скомпромітувати ці тенденції і пов'язати їх із заходами закордонних капіталістичних кіл. Але ці спроби не мають успіху тому, що кожен знає вже вартість большевицького політичного словника і брехливість пропаганди КПРС.

Першим речником "власного шляху до соціалізму" у повоєнний період була країна з великими традиціями бунтарства, хоч водночас традиційного русофільства. Такою країною була неупокорена Югославія. Причини розриву між Югославією і СРСР вже достатньо відомі. В основному вони зводяться до того, що російський імперіалістичний центр хотів перетворити цю країну на свою політичну колонію. Після відкритого зіткнення Тіто з Сталіним і Молотовим зарисувалися впродовж певного часу ясні позиції югославського "шляху до соціалізму" і російського імперіалістичного центру. Кремль зробив спробу ліквідувати тітоїзм у зародку диверсією всередині самої югославської компартії (Жуповіч і Гебранг),

економічним тиском, загальною комуністичною анатемю, збройними погрозами.

Тіто не допустив до внутрішньої диверсії і знешкодив підривну діяльність різних радянських місій при допомозі вдалої поліційної операції. Економічний тиск він неутралізував прийняттям допомоги від капіталістичних країн. На комуністичну анатемю він відповів зверненням до югославського патріотизму і старих випробуваних партизанських дивізій. Зокрема твердження Сталіна, що не югославці, а радянська армія визволила Югославію від німецько-нацистської окупації і образливі випадки проти патріотизму югославців викликали велике обурення. Можемо цілком сміливо твердити, що югославські комуністи добре вивчили невдачі українських націонал-комуністів і не повторили зроблених ними помилок. Між іншим, причиною відмови Тіто їхати на з'їзд Комінформу до СРСР був якраз український досвід. Про цю справу Владімір Дедієр пише в своїй книзі "Тіто говорить" таке:

"...В 1937 р. політбюро української партії опонувало великоросійській політиці Сталіна. Молотов приїхав до Києва на доручення Сталіна і брав участь в засіданні політбюро. Він не зміг переконати ні одного члена, що українці не мають рації. Тоді Молотов скликав пленум ЦК, який в більшості висловився за політбюро. Через кілька днів після того Сталін запросив українське політбюро в Кремль на консультацію. Його члени прийняли запрошення і поїхали до Москви. Коли вони приїхали в Кремль, НКВД арештувало їх усіх, а пізніше Сталін дав наказ їх розстріляти". (стор. 366 англійського видання).

Сам Тіто не оформив програми югославського націонал-комунізму. Властивими речками "югославського шляху до соціалізму" були Мілован Дмілас, В. Дедієр і Моше Піаде. Без них не було б нової

доктрини про пов'язання соціалізму з національними аспіраціями. Вони зробили відкриття, що вже немає такого явища, як міжнародний комунізм, і що взаємини між державами т. зв. соціалістичного блоку визначає таки національний інтерес даних країн.

"У своїй суті, — каже Дедієр, — тітоїзм є ідентичним з правом кожної нації на рівність з іншими націями і з правом на незалежний розвиток. Це настанова народу, який у свій спосіб хоче будувати суспільство, де не існуватиме експлуатація людини людиною, де особа буде визволена від кайданів держави, де вона цілком користуватиметься з економічних, соціальних та політичних свобод" (там же, стор. 450).

Правда, Тіто не пішов послідовно цією лінією і усунув навіть такого блискучого речника "югославського шляху до соціалізму", як Джілас. Саме цей останній розгорнув обговорюване нами питання в своїй книзі "Нова кляса", а передусім у розділі про "Національний комунізм". В ньому Джілас дуже виразно говорить про те, що

"з колишньої концепції міжнародного пролетаріату лишилися тільки слова і пусті догми. За ними ж стояв голий національний і інтернаціональний інтереси, прагнення і плани різних комуністичних олігархій, що вигідно окопались. Інтереси різних комуністичних бюрократій, що проявилися як "національні" чи "об'єднані", разом з неконтрольованою і зростаючою тенденцією до незалежності на національній базі, відіграватимуть у нашу добу велику роль у взаємовідносинах між комуністичними країнами".

Після смерті Сталіна, а найбільше після 20 з'їзду КПРС Хрущов удавав, що він хоче замирення з комуністами Югославії. Він відбув навіть подорож до Югославії і заявляв, що вина за поганий стан взаємин між СРСР і Югославією лежить по стороні Ра-

данського Союзу. Коли ж югославські комуністи почали висловлюватися критично щодо радянської інтервенції в Угорщині, Хрущов і КПРС змінили свій курс щодо Югославії і почали атакувати югославських комуністів як ревізіоністів, а то й просто вислужників капіталізму. Становище Тіто не було таким, як становище заходу в справі Угорщини. Тіто засуджував тільки перший мілітарний виступ СРСР. Югославське посольство повірило запевненням угорських і радянських чинників, що вони коректно трактуватимуть Імре Нодя і тих угорських патріотів, які прохали права азилу в югославському посольстві, і передало їх згаданим чинникам. За безпосереднім втручанням СРСР, угорські колаборанти в скорому часі повісили Нодя, не зважаючи на попередні запевнення і обіцянки. Тіто знову ж не погоджувався тільки з радянською інтерпретацією взаємин між обома країнами і не хотів, як і за Сталіна, визнати тепер примату Хрущова та настоював на рівноправності комуністичних партій. Цього було досить, щоб Хрущов з трибуни 21 з'їзду КПРС напав на югославських комуністів і зробив їм точно ті самі закиди, які давніше висував Сталін.

Тепер уже неможливо висловити в СРСР будь-яке прихильне слово про Югославію. Про цю країну можна говорити тільки і виключно лайливим і зневажливим тоном, хоч ще недавно сам Хрущов визнавав, що винен за конфлікт з Югославією сам Радянський Союз. Знову падають слова про "ланцюгових псів капіталізму" та інші брудні і вуличні окреслення большевицької пропаганди. КПРС не може дискутувати хоча б з комуністами без лайки і демагогічних обвинувачень, які є не чим іншим, як димовою завісою пропаганди і вульгарної агітації.

Невпинний похід КПРС проти "польського шляху до соціалізму" є також добрим ілюстративним матеріалом радянського розуміння інтернаціоналізму

і "рівноправності" націй. Атаки більшовицької критики звернені, самозрозуміло, проти польських інтелектуалістів тому, що вони безборонні перед силою власної компартії, яка мусить постійно звертати увагу на вимоги і маневри Москви. Більшевики, зі свого боку, не наважуються атакувати саму компартію, провідні члени якої не раз виступали проти диктату сталінської компартії. Москва постійно скеровує вістря своїх нападів на національні особливості окремих народів, які (особливості) суперечать концепції одного, центром диктованого шляху побудови соціалізму. Гомулка виступає тепер проти т. зв. націоналістичного ревізіонізму і нігілістичного догматизму, але не хто інший, як саме він дав дуже характеристичне пояснення польського "шляху до соціалізму" на 9 пленумі ПОПР у травні 1957 р.

"Різні особливості окремих народів впливають на методи побудови соціалізму, вони є відмінними елементами для кожної країни на її шляху до соціалізму. Наведені історичні відмінності умов загальних, а також специфічні відмінності умов поодиноких визначають межі національного шляху до соціалізму. Такий шлях виключає можливість, щоб інші країни, які будують соціалізм, копіювали російський шлях до соціалізму".

Проблема суверенітету і рівноправності відіграє вирішальну роль у взаєминах між країнами т. зв. соціалістичного блоку саме тому, що їх визначає не внутрішній суспільно-економічний лад, а національні інтереси. І якими б великими не були успіхи СРСР у боротьбі за опанування стратосфери, проте російські більшовики мусіли погодитися з тим, що СРСР уже не є єдиною керівною силою соціалістичного світу. СРСР не може сказати того, що його система найкраща, або виставляти себе за морального керівника соціалістичного табору. СРСР накидає свій при-

мат військовою перевагою. Його політика і пропагандисти не спроможні виграти однієї політичної дискусії без вживання брутальних поліцейських методів. Це дуже добре проілюструвала справа молодого німецького партійного філософа, Вольфганга Гаріха, який був під дуже сильним впливом угорського марксиста Лукача.

Гаріх пробував, як і всі інші неомарксистки, пересадити марксизм на національну основу, що розходилося із російським розумінням марксизму. Гаріх і товариші робили ці спроби на сторінках "Дойче Цайтшріфт фюр Філософі". Якщо мова про політичний бік справи, то треба сказати, що Гаріх висунув концепцію німецького об'єднання в національній державі з економічною системою, яка панує тепер у Польщі. В спеціальній "програмі дії", яка появилась в день його арешту, він виразно говорить про "німецький шлях до соціалізму". Гаріх каже, що в Німеччині соціал-демократія може привести до соціалізму і що "радянський шлях до соціалізму не може бути зразком для інших країн, навпаки, СРСР мусить змінити свій шлях". Сталініст Ульбріхт апаратним способом ліквідував питання "німецького шляху до соціалізму", який коштував Гаріхові десять років тюрми.

Багато клопоту завдає КНРС "китайський шлях до соціалізму". Тут Хрущов застосовує іншу тактику. Він знає добре, що не можна йому голосно висловлюватися проти Китаю, що це країна, яка нараховує 630 мільйонів населення. Китайська велич сама собою є найавторитетнішим інтерпретатором марксизму. Закиди Мао-Цзе-Дуна проти втручання СРСР до політики компартій народніх демократій і, нарешті, його промова в лютому 1957 р. мали величезний вплив на відносини в соціалістичному блоці. Метою промови Мао було покінчити із всевлад-

ним пануванням єдиного і вирішального ідеологічного центру, де б то московського.

Тут кладеться край дотеперішньому російському монополеві давати остаточне тлумачення питань марксизму. Маємо справу не з одним монолітом комунізму, а з різними його "школами" — китайською, югославською, польською і, річ ясна, російською. Слід зазначити, що китайські комуністи не йдуть прямим шляхом. Вони принципово не протиставлять себе російським методам. Після другої світової війни Сталін радив Мао-Цзе-Дуну погодитися з Чан-Кай-Ши, Мао Цзе-Дун не погодився з ним і виграв революцію. Від часу заіснування Китайської Народньої Республіки СРСР мав багато клопотів з китайськими комуністами. Правда, ці останні не поводяться багато краще від російських. Вони насильно запровадили народні комуні і також брутальними методами переслідують своїх противників, не зважаючи на заяви Мао-Цзе-Дуна. Китай став на шлях грубої імперіалістичної інтервенції в Тибеті, а коли індійський прем'єр Неру засудив такі дії, то китайські комуністи зараз виступили з погрозами і брутальними заявами.

Мало того, незабаром після того виконали військову операцію китайські війська на індійській прикордонній території. Уряд КНР домагається прикордонних "поправок", розуміється на свою користь. Неру, який не раз своїм моральним авторитетом заступався за Китай перед світовою громадською думкою, має тепер дуже прикрі і болючу науку від небезпечних проявів китайської імперіалістичної експансії.

Але не зважаючи на такі імперіалістичні виступи, Китай не слухає Москви, робить те, що вважає для себе вигідним. Засуджуючи імперіалістичну авантюру китайських комуністів в Тибеті, треба ствердити, що КНР має такі політичні плани, які не збігаються з російськими. Китайська підтримка закордонної політики СРСР зумовлена передусім тим фактом,

що СРСР підтримує КНР в експансіоністських тенденціях в Азії та інших зовнішньо-політичних проявах.

Проблема "національних шляхів до соціалізму" має вже давню історію. Українські, білоруські, грузинські націонал-комуністи, а також їх товариші радянських азійських республік намагалися йти "власним шляхом". Їх спроби були обірвані терором, себто фізичною ліквідацією. Українські націонал-комуністи Скрипник, Шумський, Волобуєв і Хвильовий порвали з російським центром і намагалися реалізувати український "шлях до соціалізму". Вони покінчили трагічно. Їх доля показує, що російський комунізм погоджується на "національні шляхи до соціалізму" тільки тоді, коли він не має іншого вибору. Тільки у вимушеній ситуації він робить народам поступки. В дійсності він не хоче давати жодній нації права на те, щоб вона будувала своє життя власним способом. КПРС навіть проти того, щоб комуністичні партії поодиноких країн встановлювали в себе такий порядок, якого вони хочуть. Російські більшовики хочуть встановлювати в цілому світі такий порядок і таку систему, яка панує в СРСР, без уваги на те, чи інші країни цього бажають, чи ні.

Але боротьба народів проти насильства російської компартії зростає. Усі народи світу хочуть рівноправності, національного суверенітету і не бажають імперіалістичного втручання в їх справи. Саме тому і в соціалістичному блоці існує сильна і велика тенденція до національної незалежності і державної самостійності. Вона є провідною політичною ідеєю нашої доби. Вона спрямована проти російського імперіалізму і колоніалізму, проти поневолення та економічного визиску народів. Ця політична ідея тому прогресивна, що її речники проголошують поєднання національного суверенітету з соціальною справедливістю. "Національні шляхи до соціалізму" звернені

проти російського імперіяльного централізму тому, що вони репрезентують прамування до національно-державної незалежності.

Було б помилкою думати, що "національні шляхи до соціалізму" чи, точніше кажучи, такі прагнення до самостійності і національного суверенітету, які сильно викристалізувалися протягом останніх п'яти років у східньому бльоці, є цілковито новим явищем. Ці політичні рухи та течії мають своїх попередників в найновішій історії неросійських народів СРСР. Першими "національними шляхами до соціалізму" були націонал-комуністичні рухи в середині російсько-большевицької імперії. Щоб краще зрозуміти сучасність, мусимо насамперед повернутися до історії.

НАЦІОНАЛ-КОМУНІСТИЧНІ РУХИ В СРСР

Підкорення російським большевизмом ряду визволених у революції 1917-18 рр. народів і країн колишньої Російської імперії не припинило прагнень цих народів до їх вільного і повноцінного національно-державного життя. Врятована большевиками єдність імперії вже не набула тієї стійкості, яку вона мала в минулому столітті. З 1920 р. постійно перед СРСР стоїть небезпека розвалу, а його існування підважують звільнені революцією національно-визвольні рухи, що хочуть завалити цю новітню тюрму народів. Національний спротив не скінчився з переходом за кордон демократичних урядів України, Білоруси, Грузії, Вірменії, Азербайджану. Політична еміграція з цих країн на захід в 1920-21 рр. була тільки видимим знаком того, що неросійські народи із великою власною культурно-політичною традицією не піддаються національному поневоленню і накинений чужій суспільно-економічній системі та імпортованому деспотичному режимові.

На еміграції опинилася тільки якась частина учасників революції і початків будівництва національних держав. Самі ж народи, як і багато з учасників національно-визвольної революції, залишилися на батьківщині. Національний спротив чужому режимові і накиненим формам суспільного життя продовжувався. Вияви і методи цієї боротьби були різні — від збройних виступів і політичної мобілізації мас на повалення режиму до пасивного спротиву мільйонів. Ця боротьба, мабуть, не має прикладів в іс-

торії людства щодо своєї наснаги, незламності масового включення в неї різних прошарків народу та щодо жертв. Хоч виснажені, але неупокорені, здорові національні сили неросійських народів продовжують її далі, правда, в змінених формах і відмінною тактикою, що її підказує досвід боротьби і складна ситуація під большевицькою владою.

Національно-визвольним рухам в радянській імперії Кремль пришиває різні етикетки: контрреволюція, буржуазний націоналізм, національний шовінізм тощо. Вже сорок років, як большевизм плано-мірно силкується їх ліквідувати, але безуспішно. Вони живі і потенційно становлять для СРСР-поневолювача найпотужнішу силу, що підважує і розхитує його, як штучний утвір, приречений на скорше чи пізніше розчленування.

Але російський большевизм натрапляє в підкорених ним країнах ще на іншу поважну силу спротиву — це на спротив, що зродився в самому ж комуністичному середовищі, серед власних рядів "будівників комунізму". "Контрреволюція" і "буржуазний націоналізм" в очах російських большевиків — це не лише ті, що активно творили національно-демократичні режими неросійських народів в 1917-21 рр. і не лише ті, що відкрито виступали на фронті проти червоних під національними прапорами, чи ті, що згодом в релігійних, наукових чи мистецьких установах плекали національні традиції і керували моральним спротивом нації, а й ті, що в рядах самої ж партії вийшли поза обов'язкові догми і висунули іншу програму, байдуже, що також під комуністичною етикеткою. Це — т. зв. "ухильники", що їх нині

*) Джерел національного "ухилу" в комуністичному рухові треба дошукуватися ще в періоді до большевицької революції. Під час т. зв. лютневої конференції ЦК РСДРП в 1913 р., наприклад ухвалено вважати за шкідливе відо-

прозивають "ревізіоністами". Серед них для Кремля постійну і чи не найбільшу небезпеку становили т. зв. "націонал-ухильники", яких нині популярно називає цілий світ "націонал-комуністами".

Націонал-комунізм — явище не цілком нове. Його генеза не зв'язана ані з прізвиськом Йосипа Броз-Тіто, ані Владислава Гомулки: вони стали тільки відомими продовжувачами його на даному етапі. Націонал-комунізм неросійських народів зродився тоді, коли комунізм у Росії zdeгенерувався і переродився в російський більшовизм. А таким він став від самого початку більшовицької революції в Росії, коли РКП(б) і її вождь В. Ленін заходилися рятувати єдність імперії та топити в крові молоді національні держави народів, що визволилися. Саме про цей націонал-комунізм в СРСР, предтечу нинішніх — тітоїзму чи гомулкізму в Центральній Європі — і йтиме мова в цій статті.

Ідейно та щодо людських кадрів націонал-комунізм неросійських народів СРСР мав два різні джерела: якщо мова про його платформу, то на її формування мала вплив національно-визвольна революція даних народів, а в тому і спільний для демократичних партій постулат національного визволення і творення незалежної національної держави. Посередньо і навіть проти волі її речників підштовхнула до вироблення національної програми неросійських комуністів ще й пропагована згодом (часто теоретична!) програма національної політики РКП(б), пізніше ВКП(б).

Націонал-комуністичні рухи рекрутували своїх визнавців з тих же двох джерел: з лівих соціалістич-

кремлення національних соц.-дем. організацій від російської; але незалежно від того, окремі нац. організації продовжували самостійну діяльність та підкреслювали в програмі національні постулати поряд із соціально-економічними.

них груп, які спочатку включилися і будували національно-демократичні держави разом з центровими і правими групами, але згодом прийняли радянську платформу державного і суспільного будівництва, стверджуючи далі свій постулат національного самовизначення, здебільша у формі радянської національної незалежної держави. Чисельно меншою була група тих націонал-комуністів, що, будучи національно-свідомими, перебували в рядах російської більшовицької партії. А найчисельніші вони серед вірменів і грузинів, бо, напр., з-поміж українців чи білорусів у рядах російської комуністичної партії було дуже мало національно свідомих діячів.

Тому в основному ядро націонал-комуністів в більшості неросійських народів на початку 1920-их рр. становили ті елементи, які пристали до комунізму з лівих національних партій. Такі партії існували в окремих народів вже під час революції: в Азербайджані такою була група "Гуммет" (Енергія), серед татар — реформістський рух, т. зв. "Джядісти", в Криму — ліва фракція партії "Міллі Фурка", в Туркестані — теж реформістський рух, а пізніше "Туркестанська Національна Єдність" (Тюркістан Міллі Бірлігі). На Україні такими були ліві крила двох головних партій, які творили Українську Народню Республіку, крила, які згодом прийняли радянську політичну і економічну програму, залишаючися на позиціях національної незалежності: ліві соціал-революціонери — т. зв. "боротьбісти" і ліві соціал-демократи — "незалежники", що потім утворили Українську Комуністичну Партію (УКП), скорочено "украпісти".

Перехід на радянські позиції обидвох згаданих фракцій пояснюється слабкістю Української Народньої Республіки (УНР), беззигладною орієнтацією її лідерів на Актанту та хитаннями в соціальній програмі. УРСР, на їх думку, — це українська держава і треба

тільки зміцнити її незалежність, а це можна зробити тільки українізацією державного і партійного апарату. Боротьбісти (назва від їх партійного органу "Боротьба") намагалися поєднати дві цілі: національні інтереси українського народу і інтернаціональну програму світової пролетарської революції. Національному моментові в українській революції вони надавали рівнорядне значення із соціальним. Участь боротьбістів на боці большевиків у боротьбі за радянську владу на Україні надала цій боротьбі хоч трохи національного характеру, бо сама КП(б)У була чужою не-українською силою, а боротьба проти національно-демократичних партій і уряду за здобуття влади, яку ця партія фірмувала, мала скорше характер зовнішньої (російської) інтервенції, а не громадянської війни, як це намагається представити комуністична історіографія.

Вимушений "компроміс" боротьбістів із КП(б)У, себто їх злиття в 1920 р., також надало цій неукраїнській партії, якою була КП(б)У, хоч трохи українського характеру. Кілька її лідерів, як В. Блакитний, О. Шумський, Г. Гринько, П. Любченко не лише прийняли відповідальні урядові пости в УРСР і СРСР, але й дали початок націонал-комуністичній течії в середині КП(б)У, яка стала відомою під назвою "шумськізму".

Інша паралельна фракція однієї з груп УНР, яка прийняла радянську платформу і оформилася в 1920 р. в Українську Комуністичну Партію (т. зв. укапісти) так само вела послідовно націонал-комуністичну лінію, що виявилось вже в її назві. (Це не була територіальна комуністична організація, а національна за своїм складом і незалежна від російської комуністичної партії — українська комуністична організація з окремим членством в Комінтерні). Вона проіснувала в умовах бойкоту і тиску до 1925 р., бувши формально опозиційною партією до КП(б)У, і тільки піз-

тиском Комінтерну, тоді вже повністю опанованого російськими більшовиками, була приневолена самопідкидатися.

Прикладом країни, де в середині самої комуністичної партії — єдиної тоді РКП(б) — виявилися сильні національні кадри, може бути Грузія. Грузія видала не тільки Сталіна-Джугашвілі, який проминяв свою батьківщину на Москву, а в серпні 1924 р., після відомого серпневого повстання, кинув визов своєму народові — "Грузія повинна бути до тла розорана". Ця горда країна дала не тільки пацифікаторів Закавказзя типу Орджонікідзе чи Берії — з неї вийшли і націонал-комуністи, діячі типу Мдівані чи Махарадзе. Обидва старі грузинські більшовики були в конфлікті з партійним центром вже від початку їх боротьби проти меншевицького національного режиму в Грузії. В той час, коли для російських більшовиків боротьба проти національного режиму в Тбілісі повинна була проходити в плані їх загальної закавказької, а навіть всієї малоазійської зовнішньої політики, для грузинських комуністів це була боротьба за перейняття влади від буржуазного уряду і за утворення комуністичного режиму в незалежній радянській Грузії. Прийшовши до влади в 1921 р., грузинські комуністи намагалися втримати в своїх руках основні ділянки державного життя: фінанси, залізничний транспорт, зовнішню торгівлю і закордонку політику. Вони зразу ж видалили з Грузії, цілком не в дусі "інтернаціоналізму", чужий елемент — вірменів і азербайджанців. Грузини були тим, що найбільше виступали проти накиненої їм форми т. зв. Закавказької федерації, згодом вони так само твердо обстоювали незалежні компетенції республік під час творення СРСР.

Національні тенденції виявилися і серед комуністів інших народів Росії. В Азербайджані стояв на чолі більшовицького режиму Нуріман Наріманов, до

1924 р. голова ради народних комісарів Азербайджанської РСР, який намагався втримати автономію своєї країни та чинив спротив колонізації Баку й Азербайджану російським й іншонаціональним робітництвом та адміністративним і партійним апаратом. Його ім'я названо всю національну опозицію серед азербайджанських комуністів — як "наримановщину". Згодом постала в Азербайджані ще інша національна течія, т. зв. "кандубаговізм", назва якої пішла від імені комуністичного лідера (Кандубагов), який провадив туркізацію Азербайджану.

В Туркестані, себто серед туркестанських народів, сьогодні поділених на окремі республіки, не зважаючи на те, що їх об'єднує спільна релігія — мусульманство, постатями, які символізують донині націонал-комунізм, були Файзулла Ходжаєв і Акма Ікрамов. Перший був головою уряду Народньої Республіки Бухари до її включення до радянського Туркестану, а другий — секретарем Комуністичної Партії Узбекистану. Будучи тюркськими патріотами, обидва використовували своє високе становище в радянській і партійній ієрархії для захисту насамперед інтересів своїх народів. Ходжаєв таємно працював із представниками інших мусульманських народів над утворенням великого об'єднаного Туркестану після того, як в 1924 р. московська політика, вірна засаді "діли і пануй", розбила середньо-азійських мусулман на п'ять республік.

Течії націонал-комунізму існували і серед інших народів, навіть на території самої РРФСР: в татарів над Волгою була т. зв. "султан-галієвщина", а в Криму — "ібрагімовізм", в Башкірії — "валідовізм", в Мордовії — "сүхорүмовщина" і т. д. Подекуди й націонал-комуністичні тенденції набирали характеру не лише опозиції до русифікації, централізації і колонізації їх країн, але шукання співпраці і союзу із спорідненими народами — з метою формування

об'єднувальних рухів. Таким чином, як оголошено ворогом большевизму націонал-комунізм, так само проголошено війну і таким об'єднувальним рухам, як пан-тюркізм, пан-ісламізм чи пан-фінська ідея.

Націонал-комунізм проявляв себе в різних ділянках життя: політичній, культурній, господарській, а навіть мав відношення до релігійного життя. Московський центр і його ставленики на місцях не могли перешкодити його майже одночасній появі в різних частинах імперії. Москва пробувала його невідтралізувати навіть деякими концесіями.

Оною з таких концесій була дерусифікація неросійських країн СРСР. Одночасно з Новою Економічною Політикою (НЕП) в національних республіках була декретована дерусифікація культурного життя у формі білорусизації, тюркізації, татаризації, українізації і т. д. Ми не маємо на меті докладніше розглядати цей цікавий процес культурного відродження народів, що знаходилися довгий час під обрусительним тиском народу-хазяїна. Цей процес виявив надзвичайні зусилля молодих національних рухів, спочатку в культурній, а згодом і в інших ділянках. Посилена "націоналізація" культури і громадського життя неросійських народів не могла не викликати поважного тертя, боротьби й ідеологічних конфліктів серед самих комуністів. В цій боротьбі виявилися два антиподи: великодержавний російський шовінізм і місцеві націоналізми. Комуністична партія шукала між ними компромісу, а властиво компромісу між російською, імперськи наставленою партійною і непартійною нерівною верствою нового режиму та такими ж партійними і непартійними прошарками, здебільшого ж з рядів інтелігенції, яких революція висунула на поверхню життя в національних республіках.

Дерусифікація в республіках була пробним каменем большевицької національної політики. Вона

скоро виявила, що цей органічний рух відразу розвинується поневолені на протязі сторіч народи, які відчували свіжу динаміку свого повноцінного національного життя, і не зупиняться на офіційно визначених межах культури "національної формою, а соціалістичної змістом". Наслідки виявилися доволі скоро серед самих націонал-комуністів.

Культурно-політичне явище "хвильовізму" в Україні може бути добрим і наочним прикладом. Микола Хвильовий, комуністичний письменник, стояв на позиціях справжнього інтернаціоналізму (рівність соціалістичних націй) і намагався їх погодити з власними ідеалами відродженої української соціалістичної нації. Він мав не одну нагоду переконуватися, що традиційний російський шовінізм стоїть на перешкоді до цього дійсного інтернаціоналізму. Одним із своїх памфлетів М. Хвильовий писав:

"Росія самостійна держава? Самостійна. І так будемо ж і ми самостійні. Не слід плутати з чужого політичного союзу із Москвою, як рівного рівним, з нашим національним культурним розвитком. Перед нами самостійний розвиток української національної культури, а тому досить дивуватися тільки на московського диригента. Очевидно кращі зразки європейської культури — це самостійної творчості".

Клич "Геть від Москви!" та орієнтація на "технологічну Європу" — були основними позиціями цього типового культурно-ідеологічного ревізійного мислення на Україні в 1920-их рр.

Паралельно, хоч із своєрідними національними нюансами, відбувався постійний культурний спротив Москві й русифікації і серед інших народів СРСР. Напр., в Туркестані комуністична ідеологія довгий час не могла пустити коріння серед письменників, мислителів, мистців. Однак, при наявності ідеологічно витриманої комуністичної культурної течії

толеровано, хоч часто і критиковано, як напр., поета Чолпана і філософа Фітрата. Але й між тими, що прийняли офіційну радянську платформу культурної творчості, виявилися тенденції чисто національного характеру. Вони не виводили культурного процесу тюркських народів з російської культури.

В 1930-их рр. існували в Туркестані течія "західників" і "орієнтальна" школа. Західники боролися за латинський алфавіт проти кириличного російського, за пристосування туркестанської термінології до західної, за широку популяризацію західної літератури в Туркестані шляхом перекладів, за поширення західно-європейської культури, цивілізації і техніки серед туркестанських народів. Слід указати й на чималу подібність цієї культурно-незалежницької програми туркестанців до орієнтації на "психологічну Європу" українця М. Хвильового.

Орієнтальна течія боронила східний характер тюркської культури (письмо, термінологія) і намагалася пов'язати розвиток тюркської культури з арабською і перською культурами. Обидві течії були засуджені, як вияв націоналізму. Ставлення Сталіна, секретар Середньо-азійського бюро ЦК ВКП(б) Бавман так схарактеризував ці течії:

"Одна з цих течій спирається на буржуазний Захід, а друга — на фєвдальний Схід. Але обидві мають ту саму ціль, а саме — відірватися від Москви, від радянської культури, від культурної спадщини пролетаріату".

Це сказано в 1934 р., себто вже тоді, коли почався вже скрізь рух проти дерусифікації республік і їх культур, отже рух, ведений під знаком нової і посиленої русифікації. Різниця в порівнянні до царської Росії тільки в тому, що російська література, культура, мова стала рівнозначною із радянсь. пролетарською мовою Леніна, Сталіна, мовою світової революції...

Ще коротко згадаємо прохви націонал-комунізму

в економічній ділянці. Ми вже згадували про боротьбу грузинських комуністів за національний характер їх республіки проти чужого, зайшого елементу. Те саме стосується і Азербайджану, підземні багатства якого (нафта) призвели до колонізації росіянами і іншими національностями цієї країни, а найперше столиці — Баку. Башкірія, другий осередок продукції нафти в СРСР, зазнала подібної долі. Башкірські націонал-комуністи бачили в цьому національне нещастя для їх самобутнього існування. Опозиція російській колонізаторській політиці виявилася і в Туркестані та навіть серед нечисленних угро-фінських народів — марійців і мордвинів. П'ятирічки і напівп'ятирічки Москвою господарські плани цілим республікам натрапляли на спротив з боку місцевих комуністів. Так, напр., спеціалізація, призначена для Азербайджану в продукуванні бавовни, а в Грузії — в культурі цитрусових, але з обмеженням потрібної для країни продукції збіжжя, викликала гострий протест з боку місцевих комуністів.

Цілу економічну концепцію, розроблену в націонал-комуністичному дусі, знаходимо в українському економіста Михайла Волубуса. У статті "До проблеми української економіки" ("Більшовик України", 1928) М. Волубус заперечував тезу про економічну єдність Російської імперії. Автор твердив, що радянський режим продовжує імперіальну господарську політику супроти України в той час, як Україна створює окремий "історично-оформлений господарський організм", який має свої власні шляхи розвитку. Волубус обстоював цю господарську окремішність України та потребу забезпечити "українським центром права і можливості дійсного керівництва всім народнім господарством країни". Він критикував виключення українських підприємств до всесоюзних трестів, обмежену бюджетну автономію України і пристосування української економіки до загальної

юзного плану, який іде врозріз з інтересами українського населення та не враховує особливостей України. Концепція Волобуєва була затаврована як "націоналізм" і засуджена, а її автора згодом заслано.

Особливо помітно виявилися націонал-комуністичні тенденції під час визначення нових форм і структури взаємин між радянськими республіками, себто в період творення СРСР. Відомо, що взаємовідносини радянських національних республік з РРФСР в 1919-23 рр. мали характер тимчасовості. Формально їх розв'язано на базі т. зв. договірних союзів — військового, економічного і дипломатичного союзу між окремими республіками і Російською республікою. Національні елементи в комуністичній партії — ті, що пристали до партії з лівих соціалістичних груп, як також і національно свідомі більшовики — бачили в цих договірних взаємозв'язках лише формально визнані права рівнорядності і взаємозалежності радянських національних держав, бо насправді це було надання фактичної переваги російському центру.

Націонал-комуністи очікували від планованої зміни тих взаємозв'язків у 1922-23 рр. і фактичного урівноправлення. Їхня концепція Союзу була відмінна від тієї, що її думали реалізувати російські більшовики. Останні намагалися взагалі ліквідувати навіть рештки окремої національної державності неросійських народів. Їхньою метою перебудови взаємовідносин між радянськими республіками було усунути небезпеку "сепаратизму", до чого міг бути приводом статус формально "незалежних" радянських національних республік. Більшість російських комуністів висували проєкти об'єднання, які йшли врозріз із національними інтересами окремих республік, а то й виключали принцип їх окремого державного існування. Напр., 10-ий Всеросійський з'їзд рад прийняв проєкт, за яким на території всіх радянських рес-

республік мали бути утворені економічні райони в кількості 22, на Україні мали постати два такі райони. Не слід забувати, що саме цим проєктом геть чисті знехтувано дотеперішні заяви партії й уряду РРФСР про національну політику, в тому і відому "Декларацію прав народів Росії" з 1917 р. Сам Сталін був автономістичну концепцію, за якою радянські республіки мали бути включені до РРФСР на базі визнання за ними національно-територіальної автономії.

Інша була позиція націонал-комуністів. Українські і грузинські комуністи (Раковський, Скрипник, Мдивані, Махарадзе й інші) боронили концепцію радянської конфедерації. Замість конституції майбутнього союзу, вони пропонували союзний договір. Низку важливих державних ділянок вони домагалися залишити у віданні республік, передбачаючи тільки їх координацію союзними органами, одним із яких мала бути "Рада республік". В компетенції республік мали залишитися, м. ін., закордонна політика, зовнішня торгівля, а до того ж і право розпоряджатися республіканськими військовими з'єднаннями.

Розв'язка у формі союзного договору і конституції СРСР з 1923 і 1924 р. пішла по лінії компромісу між російським централізмом і націоналізмом республік. Деякі вимоги націонал-комуністів були враховані і принаймні формально включені в перші акти радянської федерації. Але коли дійшло до конкретизації багатьох принципів, стверджених конституцією СРСР, перемагала завжди централістична лінія у нових законодавчих актах, а ще більше вона здійснювалася у суто практичних заходах.

Слід ще нагадати, що націонал-комуністичні дії чи групи в національних республіках не були жорсткою масовою колективізацією. Стоячи, щоправда, на принципі усупільненої власності, вони воліли, щоб ця усупільнення впроваджувати поступово і добровільно.

но, якщо мова про сільське господарство, і не порушувати деякі традиційні соціальні форми і суспільну структуру. В Туркестані, напр., націонал-комуністи були проти радикальної нівеляції старого племінного ладу. Вони ж ладні були толерувати релігію, напр., мусулманство чи на Україні — автокефалізацію православної церкви. В дійсності надхненнями радикальних заходів супроти республік на відтинку колективізації, як також протирелігійної акції, були московські централісти.

Націонал-комуністи неросійських народів мали свою концепцію інтернаціоналізму — інакшу за ту, що її висували російські більшовики. Для перших інтернаціональна ідея комунізму полягала в рівноправності національних партій в Союзі та в комуністичному Інтернаціоналі. Міжнародна солідарність і співпраця національних комуністичних партій — це також співучасть у спільному керуванні й співвирішуванні спільних справ. Московське політбюро і опанований ними Комінтерн стали на шлях диктату і порядкування, отже й підпорядкування партикулярних національних інтересів "вищим" і єдиним, що їх визначають у Москві.

Оним із поважних закидів російським великодержавним комуністам збоку націонал-комуністів неросійських народів було те, що РКП(б), а потім і ВКП(б) зрадила справжні інтернаціональні інтереси на користь зміцнення і будівництва російського центру й імперії. Недарма М. Хвильовий писав про новітніх чорносотенців:

"Резолюційні гасла 1917 р. стали фарисейством і матеріалом для спекуляції... партія потихеньку і полегеньку перетворюється на собирателя земель руських..."

Боротьба Москви проти націонал-комуністичних тенденцій була дуже витончена. Як і в сателітних країнах нині, російський ортодоксальний більшовизм

спочатку йшов з ними на деякі компроміси, коли цього вимагала конкретна ситуація. В тій чи іншій справі він ладен був визнати за ними певні концесії. Пізніше, коли відпала потреба на компроміси чи коли націонал-комунізм виявився небезпечним для самого існування системи, Москва пішла навіть на ліквідацію цієї течії та фізичне винищення її речників. Російський більшовизм дав ряд доказів, що він не терпить багатогранності і фракційності в самому комунізмі, він підтвердив і те, що його духові чужа якась диференціація, яку приймали здебільша всі націонал-комуністичні рухи в СРСР. Компроміси, на які він іде, мають тільки тактичний і тимчасовий характер. Компроміс між першою групою націонал-комуністів в Україні (Шумський, Гринько) і Кагановичем (визланником Москви) не тривав довго. Ялише прийшла нагода, перших просто ліквідовано.

Під кінець 1920-их і на початку 1930-их років провідні націонал-комуністичні діячі неросійських народів були затавровані як "буржуазні націоналісти" (як і націонал-демократична опозиція) та названі "зрадниками" комунізму і Радянського Союзу. І в кількох хвилях чисток — 1929-30, 1933-34 і 1937-38 їх ліквідовано вже і фізично. Ні в одній республіці не лишилися в живих по цих чистках видатніші національні комуністичні лідери, які виразно обстоювали свої націонал-комуністичні погляди.

Після цих чисток усякий відкритий вияв націонал-комунізму в СРСР переслідуються. Дисципліна в середині партії, загальна система терору, неможливість відкритого вияву відмінних від офіційних поглядів призвели до того, що після 1930-их років вже не зустрічаємо оформленої течії націонал-комунізму. Але чи це означає, що серед неросійських комуністів не існують взагалі національні "ґхили", що всі вони беззастережно поділяють погляди російських централістів?

Аж ніяк не думасмо! Зрештою, постійні дальші викривання проявів "буржуазного націоналізму", в тому і в партійних рядах, свідчать виразно, що національний патріотизм не викорінений серед неросійських народів, а навіть серед самих неросійських комуністів. Про той клопіт, що його має російська імперіальна політика в СРСР і поза ним, а передусім на Україні після Другої світової війни (зокрема ж після смерті Сталіна) в ділянці національної політики, розповімо в наступних розділах.

УКРАЇНА ПІСЛЯ СМЕРТІ СТАЛІНА

Перемога сталінізму у всіх ділянках життя Радянського Союзу означала також найчорнішу реакцію в національній політиці ВКП(б) і московського центру. Але цю антинаціональну політику поставила на пробу Друга світова війна. Неросійські народи сподівалися від неї доброї нагоди, щоб визволитися з-під російської зверхності та відновити незалежність своїх держав. Не зважаючи на те, що німецька політика на Сході Європи була імперіалістичною колонізаторською (про що окремі народи не зрадівалися), широкі народні маси хотіли бачити німецькій армії силу, яка доконає ненависний большевицький режим, а бійці Червоної Армії протягом перших місяців війни масово здавалися в полон і дезертували.

Зорієнтувавшись скоро у своїй "Ахілєвій п'яті" в національній політиці на Україні, в Білорусі, на Закарпатті чи в Прибалтиці, московські мовновладці намагалися рятувати те, що було можна. Якоюсь чиною їм це вдалося, бо їх головним спільником у цьому був німецький фашизм, що почав вести на Сході Європи таку ж політику, як і большевики. Щоб змусити неросійські народи до боротьби з гітлеризмом, російські большевики — майстри пропаганди почали обіцяти неросійським народам, а особливо українцям, що після перемоги над гітлеризмом настануть інші відносини на Україні, будуть їй повернені старі права. А щоб заграти українцям на патріотичних струнах, придумано ордени Хмельницького, і

створено "українські партизанські загони", а в Уфі, куди евакуйовано уряд УРСР та вчених і письменників, дозволено надрукувати історію України та української літератури в більш ліберальному дусі.

Чи не найбільшою поступкою національним республікам було визнання за ними права на окремі дипломатичні представництва та на власні військові формації (конституційні зміни з лютого 1944 р.). Введення України і Білоруси до Об'єднаних Націй зразу ж після війни мало задоволити незалежницькі амбіції двох найбільших неросійських народів в СРСР, що були виставлені найбільше на спокусу відірвання від Росії під час війни. Обидва народи одержали ще часткове задоволення своїх національних аспірацій приєднанням їх західних етнічних територій до материка. Воз'єднання західньоукраїнських земель з Українською РСР стало для московських керівників і їх київських поплічників залюбки вживаним аргументом про "піклування" партії і уряду справами українського народу. Забувають вони, що український характер цих провінцій зберегли у безнастанній боротьбі з окупантами саме ті культурні, політичні і церковні діячі, що їх сьогодні таврують "буржуазними націоналістами". Саме без цього здорового українського національного руху вже не було б чого "воз'єднувати" з УРСР, бо панівні на західних землях режими намагалися за всяку ціну денационалізувати, в кращому випадку "провінціалізувати" ці споконвічні українські землі.

Українська громадськість на батьківщині й за кордоном добре знає ціну большевицьким аргументам. Ми не заперечуємо, що були українські патріоти, які боролися проти окупантських режимів, так само серед комуністичних партій в Галичині, на Волині чи на Закарпатті. Але основний тягар боротьби за український характер цих земель несли широкі кола української інтелігенції, студентства,

селян і робітників, які не мали нічого спільного з комунізмом, а, навпаки, боролися проти нього як на західних землях, так і на поневоленій радянській Україні. Національно-визвольний рух західноукраїнських земель між обидвома війнами, завершений в революційному підпіллі і збройній боротьбі УПА під час імперіалістичної війни, спричинився найбільше до того, що західні претенденти на ці території втратили всякі шанси на повне захоплення їх після війни. Нема сумніву, що Москва в своїх імперіалістичних цілях в Середній Європі скористалася з сильного українського національного аргументу, але її ціллю було не зміцнення української соборної державности, а власна експанзія.

Таке розмежування цілей московських імперіалістів і українського національного руху треба робити і в випадку введення УРСР на міжнародну арену. Через надання Радянській Україні права на закордонні зносини Москва мала на меті зміцнити свою позицію в закордонній політиці, передусім на форумі Об'єднаних Націй. Але водночас це була вимушена концесія українському народові, який зазнав величезних жертв в останній війні і зробив дуже багато для перемоги над гітлеризмом. Це було залицяння до тих українських патріотичних елементів з партії, армії, а зокрема непартійних діячів, які вихилили своєю працею і впливами серед народу те, які не були вдоволені підрадним трактуванням України московським центром. Цим жестом думала Москва здобути водночас прихильність свідомого українського елементу новоприєднаних областей Західної України і послабити революційний підпільний рух, який завдавав багато труднощів Москві з повосинні роки.

Традиційна російська політика супроти поневолених народів, тактика "цукерка і батог" здійснювалася й у випадку України. Не оглядаючись на згадані

"здобутки" українського народу, Москва почала вести після війни гостру реакційну політику супроти України та інших національних республік СРСР. Цю політику символічно розпочав відомий тост Сталіна за "здоров'я великого російського народу" в травні 1945 р. Згідно з Сталіним, росіяни є "найвидатнішою нацією з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу" та що вони є керівною силою серед усіх народів. Далі кремлівський сатрап твердив, що у російського народу є "ясний розум, стійкий характер і терпіння", чого, за логікою Сталіна, немає в інших народів, які готові були зрадити большевизм під час війни.

Цією промовою канонізовано російський великодержавний шовінізм, проти якого ще на початку радянського режиму можна було виступати. Отже ворогом "єдності й дружби народів" СРСР став тільки "буржуазний націоналізм" неросійських народів, а національна політика ВКП(б) супроти окремих неросійських народів розглядається тільки у функції російських імперських інтересів в минулому й тепер. Найближчий соратник Сталіна, Андрей Жданов теоретично "оформив" і саму концепцію цієї російської фашистської ідеології, прикритої ярликом соціалізму й інтернаціоналізму. В плані культу російської нації, виправдання минулого і сучасного імперіалізму Москви та знецінення самобутніх вартостей і власного минулого окремих народів, розроблено цілу теорію в історичних науках, в літературі, мовознавстві, політичній думці, ба навіть у філософії.*

На протязі кількох повоєнних років заіснувала важка, а мовляв, й найкритичніша ситуація для не-

*) Власиво, стаття на росіян у подітвічній партії знайшла своє декларативне схвалення вже на 18-ому з'їзді КПРС в 1934 р., коли Сталін заявив, що вже не існує небезпеки великодержавного російського шовінізму, а треба

російських народів. СРСР ототожнювали вже з російською державою і основним носієм цієї "першої пролетарської держави" вважався виключно російський народ. Попередня інтернаціоналістична концепція СРСР, як "єдності рівноправних народів", перестала вже бути дійсністю. Вже не стало місця для якогось навіть місцевого національного патріотизму, а на його місце декретовано єдиний радянський патріотизм, єдину радянську батьківщину, а дедалі частіше термін "радянський народ" заступає визначення взагалі для всіх народів СРСР. "Російське" і "радянське" стали тотожними поняттями не лише в щоденній спрощеній термінології, але й в усіх проявах радянського життя.

Виявом нової реакційної політики Москва супроти українського народу в перші повоєнні роки було засудження виданих під час війни курсів історії України та історії української літератури, в яких знайдено "націоналістичні ухили" та впливи історичної школи М. Грушевського. Дано вільну руку русифікаторам української мови, звужено український культурний процес до провінційного малоросійства. Гістерія російської "першости" у всіх здобутках світової науки й культури йшла разом з російським присвоєнням діячів національної культури, мистецтва і науки неросійських народів, зокрема ж українського. Цей похід проти українського духового життя завершився засудженням українського поета Володимира Сосюри за його цілком невинний вірш "Любіть Україну". Цей епізод з 1950 р. характеризує нестерпний режим русифікації, централізації і колоніального трактування неросійських народів 1946-53 ро

боротись, отже, тільки з "буржуазним націоналізмом" неросійських народів. Це був перший сигнал до прославлення російської нації і культури, що набрало вже зоологічно-фашистських форм після другої світової війни.

ків. Русифікаційний курс новітніх нащадків московських царів дійшов до такого безглуздового стану, що вже далі годі було його продовжувати.

Із смертю Сталіна в 1953 р. настають деякі зміни, або принаймні намічаються нові тенденції і в ділянці національної політики. Афера Берії мала свій чи не основний вияв саме в політиці супроти неросійських народів. Перший соратник Сталіна — Лаврентій Берія, який сам ніколи не грішив якимось націонал-комунізмом, а навпаки усунув цілий ряд видатних націонал-комуністів на Закавказзі, у боротьбі за спадщину влади мав намір спертися на неросійські народи. Тому він усуває ряд чільних діячів партії і уряду в різних республіках і настановляє своїх, що мають марку таких, які "боронять" інтереси окремих народів і республік від централізму Москви. В квітні 1953 р. вперше за багато років появляється заборонений досі закид не лише на адресу "буржуазного націоналізму", але і російського великодержавного шовінізму, хоч обидва зважались в 1920-их рр. несполучними з дружбою радянських народів.

Доволі сенсаційну зміну проведено в УРСР через кілька місяців після смерті Сталіна. Вже в квітні 1953 р. українська радянська преса потроху злагіднює попередній тон суперлятивних вихвалювань російського народу, одночасно говориться про потребу "дружби між радянськими народами" в дусі справжнього інтернаціоналізму. 13 червня 1953 р. стається зміна на основному посту в КПУ: перший секретар, росіянин Г. Мельников, відійшов, обвинувачений за ряд промахів у національній політиці. Йому закинено передусім русифікацію вищих шкіл Західньої України та призначання на вищі адміністративні і партійні пости позамісцевих людей. Тоді ж призначено на пост першого секретаря партії на Україні О.

Кириченко. Це вперше за існування КПУ першим секретарем став українець.

Хоч після арешту Берії і його ліквідації усунуто в деяких республіках "його людей" з органів безпеки, натомість на урядових і партійних постах частина людей, що були висунені під час беріанського курсу, залишилася. Лишився і О. Кириченко в КПУ. Не зважаючи на те, що як одне з головних обвинувачень проти Берії висунуено підтримку буржуазно-націоналістичних елементів, ті, що далі боролися за владу в Кремлі, почали рахуватися з національним фактором в СРСР. В позі оборонців неросійських народів виступили також Мікоян і Хрущов, які вже тоді розпочали вести боротьбу за опанування "колективного керівництва". Можна думати, що в цій боротьбі вони розраховували на неросійський елемент в комуністичній партії. Не інакше, як залицяня до неросіян можна пояснити деякі жести Хрущова і Мікояна на 20 з'їзді КПРС.

Відомо, що на цьому з'їзді, крім реабілітації низки большевицьких діячів, ліквідованих Сталіним, з тому числі і з-поміж неросіян, зроблено кілька інших жестів в сторону неросійських народів. Мікоян у своєму виступі зробив натяк на те, що історія цих народів, за дотеперішнім курсом, фальшувалася і що її фактично писали не історики даних народів, а хтось у Москві. Це він сказав про українську історію, додаючи, що українці самі могли б написати краще і правильніше історію свого народу. Таємна промова Хрущова на цьому з'їзді дає ще більше матеріалу на доказ того, що нові претенденти на владу в Радянському Союзі ради були притягнуті на свій бік неросійські народи.

Хрущов говорив цілком відкрито про народобивачу політику радянського уряду, що, правда, спихавши за це всю вину на Сталіна. Теперішній диктатор СРСР перерахував північно-кавказькі народи, що

їх насильно розкидано по всьому Союзу, а їхні автономні республіки чи області ліквідовано. Він згадав також, що Сталін мав у плані зробити те саме з українцями, тільки що їх чисельність в цьому йому перешкоджала. Не згадав Хрущов, що саме в той час він був гавляйтером України і що він так само допомагав десяткувати український народ. Але, готуючись до перейняття неподільної влади в СРСР, йому йшлося тільки про прихильність комуністичної верхівки республік. Треба думати, що теперішня кліка в Кремлі дісталася до влади й усунула своїх конкурентів великою мірою завдяки кільком жестам, що їх Хрущов зробив у сторону неросійських народів, а точніше — неросійських комуністів. Підтягнення останніх до керівництва, обіцанки лібералізації режиму, в тому і в національній політиці, забезпечили теперішньому диктаторові його нелегку перемогу.

Але Хрущов далеко не виконав всього того, чого від нього очікували. Зарисована в 1954-56 рр. на обрії "відлига" скоро заморозилася, а з 1957 р. він фактично повернувся в національній політиці на старі позиції. В боротьбі за владу запеклі російські шовіністи, його противники, закидали Хрущову і кліці, що, мовляв, він веде небезпечну політику супроти сателітних країн і неросійських народів, яка може мати згубні наслідки для імперії, що він іде на "розбазарення" імперії Романових — Леніна — Сталіна. Цей закид Хрущов добре зрозумів і, захопивши неподільну владу в Кремлі, властиво, провадить національну політику своїх опонентів. Це стало майже звичасм кремлівських конкурентів за владу, які викінчивши своїх опонентів, здійснювали їх політику.

Дві "сенсаційні" події відбулися через рік по смерті Сталіна на Україні, що мали поважний відгомін поза межами СРСР. Це — розписане Москвою святкування 300-річчя Переяславської Ради і приєднання Криму до Української РСР. В плані національ-

ної політики Москви на Україні вони мають особливе значення.

Якщо мова про культ Переяслава, то русифікатори з ЦК КПРС хотіли згадкою про цю подію з історії України зміцнити дуже надщерблену в минулому російсько-українську спілку; початку від Богдана Хмельницького. Внутрішні тріщини у цій спілці такі, що треба було включити всю пропагандивну машину з усіма фанфарами тоталістського пригломшення людської думки і "розмивання мозків", щоб їх янсь позатикати. Очевидний факт поневолення України Москвою, нині усвідомлений усім українським народом, включно із рідними висуванцями режиму, Москві хотілось прибрати в шати щасливої спілки, благородного впливу для України і малошоне врятування її від знищення... В цьому дусі оголошено відомі "переяславські тези" КПРС, якими зухвало викривлено історичні факти, фальшиво висвітлено українське минуле і підступно визначено дальші шляхи розвитку українського народу — тільки в "нерозривній" спілці з Москвою.

Але "тези" і режисура урочистостей прозраджують ще й інше: глибоку кризу московсько-українських зв'язків для нинішніх хазяїв поневоленої України. Вони б щиро воліли, щоб узагалі не було ніяких ювілеїв, щоб і сама версія про якісь союзи Богдана з російським царем забулася. А згадують її і саме в такому дусі тільки тому, що той союз України з "великим старшим братом" не функціонує, що теза Леніна про те, що нібито "вільна Україна можлива тільки в союзі з російським народом", а без такого союзу взагалі вона немислима, що ця теза докраю скомпромітована в очах українського народу.

Приєднання Кримської області до УРСР належить до категорії тих ходів Москви супроти України, які впливають із згадуваної вже тактики "ба-тога і цукерка". Переяславським ювілеєм мали на

меті припечатати долю України, як "невід'ємної частини" імперії. Його блиск і бутафорія мали, в планах московських аранжерів, вибити з української свідомості думку про можливість інших взаємовідносин України з Росією — не таких, як нині. Але за те Москва готова нагородити свою "молодшу посестру" таким територіальним дарунком, який становить собою для України приєднання Криму. Звичайно, Москві не важко погодитися на такий жест. Бож у нинішніх умовах це ніяке територіальне зменшення імперії на користь сусідньої, нехай і союзної держави. Це тільки "внутрішня бухгалтерія", щось в роді перекладення певної суми грошей з однієї кишені до другої. Напевно ніколи Росія не погодилася б на такий жест, якщо б ішлося про віддання цієї території українській незалежній державі.

Можна тільки сумніватися, чи ці дві події дають і морально-політичні наслідки серед українців, яких сподівається московський центр. Скорше навпаки: можна думати, що переяславські святкування спричинилися до ще більшого усвідомлення підневільного стану України та трагічних наслідків для України від цієї вимушеної спілки, жертвою якої був гетьман Хмельницький і наступні генерації. Як не намагається офіційна історіографія фальшувати самі історичні події, не говорячи вже про їхню інтерпретацію, все ж сама вона дає багато матеріалу для думання та протилежних висновків, а не тих, що їх хотіли б самі режисери. З другого боку, навіть адміністративне приєднання Криму до України, цієї органічно пов'язаної і важливої в економічному і стратегічному відношенні області, надовго буде пригадкою для української громадської думки про потребу відстоювати цілість українських земель за всяких умов, навіть і тоді, коли Крим стане не "об'єднуючим" фактором між Україною і Росією, а якраз навпаки.

Може найвиразніше продемонстрували кризу українсько-російських зв'язків дальші вихватки КПУ проти організованого українського визвольного руху саме в період "ювілейної" гарячки. Під час 18 з'їзду КПУ в березні 1954 р. О. Кириченко в своїй звітній доповіді сказав таке:

"Комуністична Партія України й український народ будуть і надалі охороняти дружбу народів нашої батьківщини і надалі непримиренно боротимуться проти всяких виявів ворожої буржуазної ідеології, а передусім проти українських буржуазних націоналістів, низьких і проклятих ворогів українського народу... Партійні організації західних областей України повинні й надалі бути чуйними в боротьбі проти оунівських недобитків, не допускати, щоб вони пролазили в колгоспи, на підприємства, учбові заклади і там вели свою ворожу роботу. Всесторонньо посилена чуйність — це найвища вимога до всіх партійних організацій..."

Прочитоване місце недвозначно підтверджує, що й через десять років після закінчення війни російські комуністи мали ще клопіт на Україні із організованим збройним підпіллям. Не дуже то в унісон прозвучали ці слова перестороги проти "оунівських недобитків" із святковими заявами про те, що український народ щасливий у спілці з Росією... Відомо, що збройно-політичне визвольне підпілля — УПА, ОУН, УГВР — були особливо активні в повоєнні роки та змусили червоних окупантів проводити малу внутрішню війну проти нього, зокрема ж в західних областях України. Цілі дивізії військ МВД та спеціальні відділи для боротьби з повстанським рухом були кинуті на ліквідацію УПА. Хоч в 1950-52 рр. збройне підпілля зламано масовим винищуванням і засланнями не лише активних учасників, але й широких кіл населення, все так окупантові не вдалося повні-

стю ліквідувати рух спротиву. Український визвольний рух в інших, не повстансько-збройних формах, продовжує існувати і після ліквідації чоловічих його діячів та пацифікації охоплених боротьбою районів, після масового заслання українських чоловіків і жінок. Найкращим доказом про існування цього організованого руху є самі большевицькі свідчення, зокрема такі, як цитований тут виступ О. Кириченка чи й ряд пізніших, включно донині, згадок про "підриzną роботу" тих же "оунівських" "недебітків". Ін-сценізовані процеси в 1959-60 рр. проти членів ОУН, самі за себе свідчать, що ідеї революційної боротьби в Україні живі.

З боротьбою українського визвольного підпілля на українських землях перегукується героїчний спротив, що його ставлять політичні в'язні, здебільша українці в концентраційних таборах. Тепер уже є багато фактичних даних, спогадів і свідчень об'єктивних свідків, щоб Москва могла записати на рахунок "емігрантських вигадок" відомості про страйки, а навіть повстання в ряді концентраційних таборів на Воркуті, в Караганді, Норильську і т. д., чи збройні виступи молоді проти режиму на "цілинах" (жовтень 1959). У цих зривах проти радянського терору й нелюдської системи рабської праці виявився організований спротив українських революціонерів-в'язнів як основний елемент. Національний момент спротиву проти російського імперіалізму і його сучасної системи відіграв головну роль в організації цього спротиву, що стверджують усі ті, що були очевидцями подій, а згодом попали на захід.

Це знову після багатьох років світова думка довідалася про нелюдські умови, масове народоубивство та взагалі про режим цієї концентраційної імперії. Але водночас світ довідався й про те, що дух спротиву там живе, що героїзм людей дорівнює мучеництву перших християн (напр., масакра жінок

большевицькими танками в Кінґірі 1954 р.). Світ до-
відався й про те, що ця боротьба є не лише бороть-
бою за кращий кусок хліба, за краще трактування
в'язнів, чи за звільнення з заслання або за якусь аб-
страктну свободу, але що це є в першу чергу націо-
нальна боротьба українців та інших поневолених на-
родів за повне політичне і соціальне визволення з
під російського імперіалізму і колоніальної політики.

Москві доводиться боротись серед українського
народу не тільки проти політичного, а ще й проти
релігійного спротиву. Це стосується насамперед фор-
мально ліквідованої в 1946-49 рр. Української Като-
лицької Церкви, ув'язнення її духівництва та вірних.
Але так само свідомі українські елементи із священ-
ства і вірних серед православних чинять спротив ре-
жимові і підтримуваному ним російському правосла-
вію. Шлях боротьби і мучеництва українських віру-
ючих — єпископів, священників і мирян ще не напи-
саний. Це справжня героїчна сторінка боротьби Ук-
раїни проти Москви. Формально ліквідована Церква
продовжує існувати в підпіллі. На батьківщині і на
засланні священники виконують релігійні обряди, а
вірні також горнутья до них і тим самим відкида-
ють офіційну, контрольовану урядом і партією Росій-
ську Православну Церкву. Сама ж радянська преса
дає багато матеріалу, про те, скільки то клопоту має
режим з релігійністю різних прошарків українсько-
го народу.

1955-56 роки в СРСР і всьому соціалістичному
бльоці країн позначилися як відлига після жахливо-
го періоду сталінського терору. Послаблений бо-
ротьбою клік за владу Кремль не міг опанувати всіх
проявів життя поневолених мас і народів та їх пра-
гнень до політичної і соціальної свободи. Під їх ти-
ском і в намаганні здобути собі хоч якусь популяр-
ність серед народніх мас (бо навіть тоталітарні ре-
жими дбають за популярність) хрущовська кліка

ще не дорвавшись до неподільної влади в Кремлі, пішла на деякі поступки всьому населенню СРСР, неросійським народам, як також країнам народньої демократії. Те, що випущено частину в'язнів, які вже відсиділи і "пересиділи" свою кару, з тюрем і заслання, наголошування потреби підняти життєвий рівень населення, деяке стримання безпардонного русифікаційного курсу, а також і послабленню контролю над сателітними країнами, все це давало підстави констатувати, що "щось змінюється" там, де вже 20-25 років ніяких змін не було і ледве чи можна було їх сподіватися.

Немає сумніву, що з "відлигою" пов'язували багато надій не лише в СРСР і в поневолених ним сателітних країнах, а й у всьому світі. Але на вимушених поступках і керованій відлизі не скінчилося. Насамперед в народньо-демократичних країнах, де сталіністи і вислужники Москви скомпромітувалися докраю і де контроль СРСР не був таким, як у союзних республіках, досі приборкувані національні, суспільні і культурні сили не вміщалися в регламентовані рамки концесій. Вони почали відкрито критикувати вже не лише сталінізм і помилки всього того, що впливало з "культу особи", але й саму систему комунізму, диктатуру партії та господарське й культурне засилля. Швидко намітилися позиції т. зв. ревізіонізму, який на різних відтинках життя прямував до кардинальної перебудови і змін.

В СРСР і окремих національних республіках почалася критика національної політики партії та її наслідків. Критики покликалися на висловлювання Леніна про справжню рівноправність народів СРСР, про їх вільні і рівні можливості розвитку, тут і там можна було зустріти вже незавуальовану критику русифікації, дедалі менше вже згадували про великий російський народ ("старший брат"), ставились на

порядок денний конкретні справи національної культури.

Коли в Росії (Москва, Ленінград) "відлига" виявилася в критичуванні бюрократичної системи, в захопленні деякими колами молоді і культурних діячів західним мистецтвом, літературою і в спробі самим творити не в соцреалістичному дусі, то в національних республіках, зокрема ж на Україні, в основному проявлялися національні тенденції спротиву

Українські письменники також по-своєму заговорили про поширення тематики, стилю, національного змісту. Літературознавці почали ставити на порядок денний досліди і видавання творів письменників і діячів культури, досі засуджуваних за "буржуазний націоналізм". Звідси почалася реабілітація деяких культурних діячів дореволюційного періоду, як і деяких із тих радянських письменників і поетів, що їх ліквідовано в період наступу на український культурний процес. Збільшився випуск українських книг, почали видавати деякі нові журнали. Зокрема почали появлятися журнали з тих ділянок, які вже кілька надцять років на Україні не мали своїх періодичних видань ("Радянське літературознавство", "Народна творчість і етнографія", "Український історичний журнал", "Радянське право", "Економіка Радянської України"). Безперечно, за появу цих журналів треба було боротися українським діячам культури на батьківщині. Кожна чергова реабілітація, кожен досі невиданий твір вимагали багато турбот і переконувальних рішень партійних керівників і, мабуть, не в останню чергу, московського керівництва про потребу їх "прилучення до лав" українських культурних діячів і до сираниці української культури.

Ті, що на батьківщині вели щирі і позитивну працю в цьому напрямі, мали два доволі поважні аргументи: першим із них був факт, що процес реабілітації і прилучення нерадянських діячів російської

культури широко проходить в Росії. Якщо це можна росіянам, то чого ж тільки українська культура має бути вихолощена від багатьох цінних творів і імен? Якщо можна росіянам в СРСР уважати за свого письменника емігранта і модерніста Буніна, то чого українцям не можна повернути до літератури, напр., О. Олеся?! Розуміється, українцям не вдалося здобути аж стільки, як росіянам, бо — властиво — у своїх справах росіяни собі самі судді. Але все таки деякі наслідки були і, щобільше, намічалися дальші можливі досягнення.

Але логіка кожного протирежимного спротиву тала, що він або поглиблюється і врешті перемагає, або ж його заломлює режим, принаймні на якийсь час. "Відлига" в СРСР, що була безперечним здобутком різних протирежимних сил, а не звичайним жестом в бік народів чи — як дехто хотів би думати — пробним бальоном з метою виявлення потенційних ворогів СРСР (такий експеримент аж надто був би небезпечний для режиму!), зазнала останньої долі. Проте це ще не означає, що все так і мало скінчитися, як сталося в 1957-58 рр., коли після початків якогось нового НЕП прийшла знову реакція. Однак було б неправильно твердити, що тут до кінця повторилася історія з сталінською реакцією. "Хрущовщина" занадто складне явище, щоб його спрощено ототожнювати з сталінізмом.

Було кілька причин на те, що розпочата в 1954 р. відлига була заморожена, а не закінчилася ударом з режимом у самому СРСР. Такими причинами були: "відлига" не перейшла рамки толерованого руху, не розгорнулася надто широко — не охопила широких кіл населення, інакше кажучи, була ще в своїх початках. Друга причина була та, що послаблений режим, у висліді боротьби клік за владу, доволі скоро сконсолідувався. І третьою причиною (може навіть безпосередньою до того, щоб радикально ліквідувати

спочатку толеровану відлигу, а за одним заходом і конфлікт між фракціями в Кремлі) був той факт, що відлига неминуче доводить до таких подій, які були в жовтні і листопаді 1946 р. в Польщі та Угорщині.

Саме про ці події, а скорше про їх вплив і можливий зв'язок з розвитком подій в СРСР і зокрема на Україні, хочемо дещо сказати. Польський "Жовтень" і угорська революція, безумовно, потрясли світом. Але вони мали також поважний відгук серед радянських громадян і особливо в сусідній Україні.

Збройна і політична агресія Москви проти польського й угорського народів, які бажали звільнитися від непосильної експлуатації й контролю всього життя своїх формально незалежних країн, зокрема після того, як була оголошена в Москві декларація про співпрацю і невтручання СРСР у внутрішні справи соціалістичних країн, докраю скомпромітувала уряд СРСР і нове партійне керівництво. Відомо, що громадська думка в СРСР явно симпатизувала визвольним рухам країн народньої демократії. Під час угорської революції в самому СРСР зроджувалася надія на радикальну зміну режиму. Зокрема заворушилися молодь і інтелектуальні сили, як це було і в Польщі та Угорщині.

В університетах, комсомольських організаціях, на пропагандивних мітингах ставилися відкрито запитання про радянську інтервенцію в Угорщині і Польщі. Сама радянська преса дає докази на те, що революційна боротьба угорських робітників і студентів викликала симпатії серед широких кіл радянського громадянства. Відомі також факти солідарности бійців і офіцерів радянської армії з революціонерами. Якщо б не жорстокі репресії проти найменшого вияву співчуття угорському народові та якщо б угорські повстанці втрималися довше, ми були б свідками не лише побратимства бійців з повстанцями, але й самого розкладу радянської армії. Кожен офіцер і бо-

ещь, що в час кривавого здушення революції перебував в Угорщині, пережив глибоку психологічну драму. Їх змушували виступати проти волелюбного угорського народу, проти його патріотичної молоді і робітництва, часто з рядів угорської комуністичної партії, а не проти фашистів та "буржуїв". Офіційна московська пропаганда нікого не переконала в тому, що це нібито не був виступ угорського народу, а була якась зовнішня інтрига.

Правду про угорське повстання годі було приховати перед радянськими громадянами. Угорські події найбільше відчували українські люди. Це ж бо на Україні перебували ті головні сили СРСР, що виконали збройну операцію проти Угорщини, це ж через Україну переїжджали ешелони, що в заплomboваних вагонах везли на схід угорських патріотів. І, як нам не прикро, це ж великою мірою і наші земляки в рядах радянської армії були приневолені проводити пацифікацію угорського населення. Але можемо з гордістю ствердити, що тими, які співпрацювали з революціонерами, допомагали їм зброєю, а навіть переходили на їх бік, щоб бити спільного ворога, були якраз і масамперед наші земляки. Про це є ряд свідчень угорських повстанців, які попали після кривавого здушення революції на захід.

Радянські бійці, що в ці криваві дні побували в Угорщині, а в тому й українці понесли свої враження в широкі кола власного громадянства. Вони розповіли про те, як армія соціалістичної країни, пропагатори інтернаціоналізму й співіснування між суверенними націями, як оцеї "старший брат" по-бандитському затопив у крові змагання до волі угорців. Нема найменшого сумніву, що така доля спіткала б і Польщу, якби Гомула не пішов на якийсь компроміс з Хрущовим. Рана, що її залишила в серцях поневолених Москваю народів кривава пацифікація Угорщини, не загоїться ніколи. Вона завжди і най-

переконаливіше нагадуватиме про агресивність Москви, про те, що цілий соціалістичний Блок країн — це насильно зведена і терором та таянками утримувана "єдність народів".

Безпосереднім вислідом приборкання уторської революції було припинення емансипаційних процесів і в самому СРСР. На Україні, де ще за кілька місяців перед тим деякі письменники, в тому і члени КПУ, одкрито критикували політику русифікації, де вже і на сторінках преси з'являлися виступи проти фактичної переваги російської культури і мови в українських культурних закладах і установах, цих критиків і чергових "перших сміливих" накрито мокри разом. Письменників Андрія Малишка, Микиту Шевця гостро скритикували цензори від літератури за те, що вони бущітмо просували буржуазно-націоналістичні погляди в трактування російсько-українських взаємовідносин. Засудження цих виступів, щоправда, не було зв'язане з фізичними репресіями окремих осіб, проте застосовано такий моральний терор проти цих людей, що вони мусіли відмовитися від своїх щиро висловлених поглядів. А ці погляди перегукувалися з тими тенденціями, що їх проголошували або вже й реалізували в інших країнах соціалістичного блоку: намагання творити власне життя, поза всесильним московським караулом і без нього.

Кремль охрестив ці тенденції ревізіонізмом, націонал-комунізмом чи буржуазним націоналізмом. Починаючи з 1957 р. їм була оголошена нещадна війна. У промовах кремлівських можновладців, зокрема Хрущова, а слідом за ним і всіх інших — аж до редакторів районних газет і колгоспних пропагандистів, усі в унісон закричали про небезпеку ревізіонізму. Почали його відкривати скрізь — в літературі, історичних науках, в трактуванні національного питання, марксистської філософії, в есте-

тиці тощо. Страх перед ревізіонізмом збільшувався в міру того, як закордоном серед самих комуністів, особливо в інтелектуальних колах, почулися гостро критичні голоси про теперішній стан політики й комуністичної ідеології в СРСР. Деякі одважніші і "чесні з собою" комуністи на Заході згідно із своїми переконаннями порвали і практично з системою ґрунтованих з Москви національних компартій.

На Україні, як і в цілому СРСР, не дійшло до публіцистичного оформлення якогось "ревізіонізму" типу Джіласа в Югославії, Коляковського в Польщі чи сецесіоністів із комуністичних партій Великобританії, США чи Данії. Не зважаючи на те, певні тенденції до лібералізації проявилися як у центральній російській пресі, так і в республіканській, зокрема в останній щодо національної політики. Примара ревізіонізму, смертельно небезпечного для большевицького режиму, підказала кремлівським керівникам кинути все на фронт боротьби з його тенденціями в самому СРСР. Слідом за московською, в українській радянській пресі з'являються на всі лади відмінювані лайки і очорнювання ревізіоністів. Між рядками цих статей прочувається, що і в УРСР деякі кола не були далекі від спокуси ревізіонізму, що міг бути чи не найзручнішим засобом в боротьбі проти російського централізму.

Напади на "ревізіонізм" заморозили й іншу можливість лібералізацію, яка намічалася після 20 з'їзду КПРС. Мова про господарську децентралізацію. Хоч, щоправда, плян децентралізації управління делькими ділянками промисловости через утворення економічних районів здійснено, все ж із первісного пляну децентралізації і поширення прав національних республік не багато що залишилося. Ще під час так званого "всенароднього обговорення" проєкту утворення економічних районів почали підноситися голоси проти "місницьких" тенденцій в господарст-

ві, а в Москві централісти вже заговорили про небезпеку господарського унезалежнення республік. Як самому Хрущову довелося з'ясовувати, що такої небезпеки немає, бо залишаються зцентралізованими найважливіші фактори господарського життя країни, а саме — спільний бюджет, центральний державний банк і система зовнішньої торгівлі. До того ж, створені деякі республіканські міністерства господарського значення не є автономними, а тільки союзно-республіканськими, себто діють під контролем і загальним керівництвом союзних міністерств.

Та Хрущов уважно прислухався до голосів московських централістів. Як уже згадано, усунувши одного з них під закидом, напр., "антипартійної опозиції", він прийняв їх політику і її докінця реалізує. Це видно з практичних вислідів т. зв. децентралізації народного господарства. Фактично, ця децентралізація не принесла ніяких значних вигод окремим районам чи республікам, а призвела тільки до раціоналізації управління народного господарства, що досі було жакливо бюрократизоване і відірване від самого місця виробництва. Як і раніше, українською продукцією розпоряджається Москва, український національний прибуток і далі йде на будову імперії, а український народ чи його теперішні номінальні керівники з київського уряду не багато чого мають сказати до розподілу плодів праці українських рук і української землі.

Не велике значення мають заходи в СРСР на відтинку впорядкування республіканського законодавства. Проводились вони, як і в народньому господарстві, під знаком "поширення прав союзних республік". Реформа республіканських кодексів чи, точніше їхнє впорядкування, бо ряд таких кодексів формально існував ще з 1920-их рр., — далеко не поширює прав УРСР, бо — як відомо — вони складаються на підставі загальносоюзних директив. Компетенція

схвалювати загальні положення у всіх ділянках законодавства далі залишається за СРСР. Республіки можуть в цих рамках тільки внести деякі деталі, на практиці ж, всі республіканські кодекси і все законодавство союзних республік мало чим різняться між собою, бо така є загальна постановка і політика єдиної в СРСР зцентралізованої комуністичної партії.

Не змінилася також традиційна політика Москви щодо послаблення українського біологічного потенціалу в УРСР та в цілому СРСР. Колись це робилося штучним голодом та масовою ліквідацією т. зв. класових та інших ворогів режиму, насамперед українського селянства. Перші повоєнні роки в цьому відношенні були певним повторенням жахливого періоду колективізації. Насильним виселенням свідомого західньоукраїнського селянства та інтелігенції Москва завдала поважного удару українському народові. Правда, акція масового переселення, арештів і вислок частково припинилася після смерті Сталіна. Але останнім часом Хрущов проводить ще рафінованішу політику знекровлення української нації.

Масове висилання молоді на працю на "цілині землі", хоч відбувається нині скорше під психологічним і соціальним терором, обумовлюється не тільки економічними мотивами, але також цілями національної політики кремлівських можновладців. Вони бажають послабити активний і молодий свідомий елемент на Україні. Висилаючи його поза межі України, напр., до азійських національних республік, вони думають не лише русифікувати його, але й зробити там його носієм російської імперіальної політики супроти місцевих народів, так само, як і адміністрація та робітники інших народів СРСР, висилані на Україну, є тут засобом русифікації. Така рафінована політика Москви, що переслідує одночасно дві цілі, усвідомлюється українським населенням та

натрапляє на деякий спротив, наскільки це дозволяють умови. А спротив цей виявляється, з одного боку, у відмові молоді їхати поза межі республіки на нову примусову працю, а з другого, в настанові тих, що вже змушені поїхати, не бути там експонентами російської колонізаційної і асиміляційної політики. Навпаки, та молодь і там включається в боротьбу за національне і соціальне визволення всіх народів СРСР. Революційний спротив в Темір-Тав, який мав місце в жовтні 1959 р., є виразним підтвердженням того. Темір-тавське повстання комсомольської молоді — це діло насильно вивезених в більшості з України і Білоруси молодих юнаків і дівчат, які кров'ю протестують проти колонізаційної політики Кремля.

Українська молодь, що попадає в інші республіки, бажає зберегти свій національний характер, власну культуру, а супроти неросійських місцевих народів не виступає в ролі новітніх російських культуртрегерів, а радше видає себе за спільника долі з місцевими не-росіянами. І тільки така позиція наших земляків поза межами України є правильною.

Українських людей, які групово чи індивідуально поселюються поза межами України, Москва прирікає на русифікацію. Їх хочуть цілком відокремити від українського культурного життя, там немає українських шкіл, українська преса майже не допускається, важко отримати книгу рідною мовою тощо. Сьогодні живе близько 8-10 мільйонів українців поза межами УРСР в цілому Союзі, хоч офіційна статистика подас їх лише 5,130.000, більшість їх мешкає в Російській республіці. Москва виставляє їх на явну русифікацію, не даючи їм і тих можливостей, що їх мають різні меншості в Україні, напр., угорці, румуни, болгары, не говорячи вже про росіян, які в УРСР є упривілейованою нацією. Із "декларації прав народів Росії", на яку залюбки покликаються нинішні керівники КПРС та з т. зв. ленінської національної

політики, яка ще якось реалізувалася в перші роки радянської влади, нічого не залишилося у відношенні до українців поза межами УРСР. Цей національний і моральний геноцид, що його, попри фізичне винищення українців, чинить Москва над 10 мільйонами наших земляків поза УРСР, лежить як найбільший злочин на сумлінні теперішніх главарів у Кремлі.

Поруч з політикою явної русифікації мільйонів наших земляків поза межами УРСР, іде не менш рафінована і підступно прихована спроба русифікувати цілу Україну. Остання шкільна реформа, започаткована хрущовськими тезами про освіту та реалізована у висліді нового шкільного закону в УРСР з квітня 1959 р. є доказом цього. Новий закон недвозначно доводить, що т. зв. УРСР є державою без власної державної мови. В українській радянській державі на підставі цього закону учні російських шкіл не зобов'язані вивчати мову країни, в якій вони живуть. Натомість учні українських шкіл, поза всяким сумнівом, будуть змушені вивчати російську мову. Для цього вже розроблено цілу концепцію про вищість російської мови і культури, про те, що вона є мовою грядучого комуністичного суспільства, мовою-революції і т. д. Українську мову хочуть звести московські шовіністи до провінційної мови, знання якої непотрібне панівному народові і його молодому поколінню, що має здійснювати на Україні політику поневолення й експлуатації.

Певну роль у зигзагах національної політики КПРС відіграв факт існування і діяльності політичної еміграції із підсоветських країн, а насамперед української. Від початку большевицька політика супроти України була визначена ростом і здобутками українського національно-визвольного руху. Ніхто не має сумніву, що в грудні 1917 р. російські большевики тільки тому створили маріонетковий українсь-

кий уряд у Харкові, що вже існувала Українська Народня Республіка з її демократичним урядом у Києві. Так само причиною того, що більшовики кілька разів відновили радянський уряд України й утворили Українську Радянську Соціалістичну Республіку, був факт боротьби українського народу за свої державні права і незалежність в роки революції 1917-20. Що УРСР залишилася формально окремою державою, а не була включена в РРФСР чи, як пропонували російські централісти, замість неї не були створені якісь економічні райони, в цьому також відіграли помітну роль національні прагнення українського народу на батьківщині, як і діяльність української еміграції УНР в країнах Західньої Європи.

Ні в чому не змінилася ситуація і після Другої світової війни. Якщо б існування УРСР та кудиї культурної автономії, що нею користується український народ на батьківщині, мало залежати тільки від "доброї волі" російського керівництва КПРС, — воно б (керівництво КПРС) уже давно покінчило з неприємним для себе фактом УРСР та з українською проблемою взагалі. Однак Москва приневолена толерувати принаймні форму української радянської держави, вона не може йти на ліквідацію 40-мільйонного народу (як про це мріяв у своїх божевільних планах Сталін), вона не може одним помахом пера перекреслити українську культуру. Наявність на Україні збройного підпілля (ОУН, УПА, УГВР) в повосні роки та існуючий ще донині рух опротиву в інших формах так само змушує Москву толерувати українську радянську державність.

Фронт боротьби проти російського засилля і колоніалізму на Україні веде на закордонному відтинку українська еміграція. Для більшовиків більш ніж неприємно, що на Заході після Другої війни залишилося понад 250 тис. українців усіх суспільних верств і з усіх земель України. Вони не захотіли репатрію-

ватися не тому, що нібито були німецькими колабораантами, як це намагається представляти большевицька пропаганда, а тому, що не погоджуються з радянською системою та фактом поневолення України Москвою. Українська політична еміграція на Заході належить до найкраще організованих еміграцій із Східньої Європи. Разом із давніми поселенцями країн Північної й Південної Америки вона творить добре організовану двомільйонну спільноту українських людей у західньому світі. Її багате релігійне, суспільно-політичне, культурне і економічне життя з тисячами установ, товариств та дуже добре поставленою пресою і видавничою справою виявляє, чого могла б досягти українська вільна людина на батьківщині, якщо б там не був антинародний режим. Водночас ця еміграція і її діяльність серед вільних народів розкриває жахіття і есхидність большевицької політики на Україні, вона постійно свідчить перед світом про справжні прагнення українського народу жити вільним і ні від кого незалежним життям.

Оце все не по нутру Москві і її закордонним емісарам — дипломатам та агентам. Вони намагалися одержати згоду Заходу на насильну репатріацію еміграції, а коли цього не сталося, то постійно докладають зусиль, щоб безпідставною демагогією компромітувати еміграцію в очах українського народу і самого ж Заходу. Виступи представників СРСР і УРСР в Об'єднаних Націях про діяльність політичних емігрантів, буцімто агентів "американського імперіалізму", наклепи на окремих діячів на сторінках большевицьких рептильок в роді "За повернення на батьківщину", часті вихватки проти політичної й наукової діяльності українських емігрантів — все це найкраще свідчить, що еміграція завдає багато клопоту сучасним можновладцям України. Вони бажали б мати цих людей під своїм контролем, або во-

піли б, щоб, взагалі вони не жили на Заході. Кожне слово правди про СРСР і політику Москви на Україні, сказане вільному світові, є ударом для її політики. Водночас це є допомога українському народові, що у невимовно важких умовах бореться на батьківщині за свої насушні — соціальні і національно-політичні права.

Українська еміграція добре розуміє своє призначення і відповідальність перед батьківщиною. Вона не покидає, а все зміцнює фронт боротьби проти окупанта України. Вона свідома свого завдання супроти поневоленого народу, як і ворог свідомий небезпеки для себе і ролі української еміграції у вільному русі. Звідси така лють громиків, соболєвих, паламарчуків до вільної української людини поза межами батьківщини, яка не складе зброї, поки Україна буде під чужим пануванням. Вона буде постійно і скрізь розкривати істоту большевицько-російського імперіалізму та колоніалізму, що, прикриваючися облудними гаслами про рівноправність націй і самовизначення, тримає в неволі десятки народів, які прагнуть волі.

НОВИЙ КУРС НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС І УКРАЇНА

Якщо 20 з'їзд КПРС і пов'язана з ним "відлига" виявили деяке захитання сталінської лінії в національній політиці, то 21 з'їзд КПРС в лютому 1959 р., що його можна б назвати "другим з'їздом переможців" в боротьбі за владу, ілюструє поворот знову до "сталінізму". Після санкціонованого цим з'їздом усунення "антипартійної групи", Хрущов міцно закріпив за собою владу, надаючи особисте тавро "колективному керівництву". Не маючи вже, принаймні тимчасово, серйозних суперників, він не потребує підтримувати такого непевного союзника, яким є російські народи. Навпаки, Хрущов усвідомив собі, що найкращим гарантом його влади є саме російська партія, яка кінець-кінцем його прийняла за свого, не зважаючи на його провінційні норови і мужицьку вдачу.

Під впливом російського шовіністичного оточення в Кремлі, яке там глибоко загноїлось ще за Сталіна, КПРС і Хрущов покінчили з своїм хитанням і непевністю щодо національної політики, виявленими після 20 з'їзду. Вони відкрито повернулися до цілей сталінської політики, прикриваючи її ланінською фразеологією. Спробуємо подати аналіз цього нового курсу національної політики в його теоретичних і практичних виявах.

Хоч 21 з'їзд був присвячений в основному семирічному плану і його головним предметом була доповідь Хрущова про "контрольні плани цифри",

національне питання виступало дуже виразно на ньому. Рефреном повторювалися у виступах представників різних союзних республік похвали "мудрій національній політиці партії в дусі ленінізму", як також заклики до боротьби з буржуазним націоналізмом неросійських національностей, наявність пережитків якого стверджено майже у всіх народів СРСР.

Але тільки у двох виступах розроблено цю проблему ширше. Сам Хрущов наголосив потребу повного підпорядкування економіки окремих республік центральному і єдиному плануванню, що в практиці має означати розподіл і специфікацію продукції по республіках. Цим припинено тенденції в національних республіках, плекані у зв'язку з економічним районуванням щодо різнобічного господарського розвитку окремих республік та районів й можливі нахили до місцевої автаркії. Хрущов і його послідовники, зокрема новий теоретик національної політики — Мухітдінов вдарили по т. зв. "місництву" в економіці.

Хоч Мухітдінов заявив, що з'їзд КПРС подає "наукову і теоретичну основу для національної політики партії в період розгорнутого будівництва комунізму", все таки до таких "наукових" принципів, поза кількома загальними і здебільша відомими фразами, нічого істотного не внесено. З'їзд, між іншим, канонізував фразу Хрущова про потребу виховання радянських людей в дусі "пролетарського інтернаціоналізму та радянського патріотизму".

Обидва поняття мають суто пропагандивний характер, вони втратили свій властивий і оригінальний сенс. "Пролетарський інтернаціоналізм" є словесною даниною 20-им рокам, коли ще комунізм мав претензії бути міжнародним пролетарським рухом. Вислів "радянський патріотизм" — це нова маска російського національного патріотизму, права на що (патріотизм) позбавлені тепер у своїх республіках

єросійські народи. Нині бо радянський патріотизм рівнозначний з російським, в який можуть вкладатися прив'язання і любов до власного народу і землі тільки як якийсь почуття локального сентименту, як провінційний патріотизм. Більше ніж 21 з'їзд КПРС в напрямі теоретичного розроблення радянського "патріотизму" та інших позицій національної політики КПРС зроблено безпосередньо після з'їзду в радянській публіцистиці. Звичайно, це нове тлумачення іде лінією постанов партійного з'їзду і, властиво, для них зелене світло відкрив коментований тут з'їзд.

На протязі 1959 р. і в поточному році появилася ціла низка статей в центральних програмових органах "Коммунист", "Партийная жизнь", як також у їх відповідниках по окремих республіках (на Україні в "Комуністі України", в щоденній пресі — "Радянська Україна", "Робітничя газета", в "Літературній газеті" й ін.). Цікаве те, що, за традицією, партійна верхівка заставляє висловлюватися в національних питаннях самих націоналів. Згадаємо лише кількох авторів принципових статей на цю тему: Ш. Рашідов, тепер перший секретар КП Узбекистану, С. Червонанко, один із секретарів ЦК КПУ, віднедавна посол СРСР у Китаї, Н. Джадільдін, секретар КП Казахстану, Пельше, радянський прем'єр Латвії та інші, ще в 1958 р. опублікував у московському "Коммунисте" сигнальну статтю на цю тему п. з. "Успіхи національної політики КПРС і деякі питання інтернаціонального виховання" (серпень, ч. 11) Б. Гафуров, секретар КП Таджикистану. На Україні багато пише останнім часом про ці питання кандидат філософських наук І. Кравцев та дає напрямок новий шеф від ідеології і пропаганди в ЦК КПУ А. Скаба.

Що в цих статтях є нового в порівнянні до попередніх етапів радянської національної політики, що

давало б нам підстави визначити теперішні позиції КПРС як новий курс національної політики?

Насамперед, новим є те, що в цих статтях намагаються сформулювати національну політику КПРС на найближчий період, себто на "період будівництва комунізму". Автори, розуміється, за благословенням найвищого партійного керівництва, — порушують теми і проблеми, які довгий час радянська публіцистика збувала мовчанкою або загальними пропагандистськими фразами.

Одним із теоретичних питань є сама суть нації, зокрема в прикладанні до радянських народів. Наявність націй визнається як існуючий соціологічний факт, продукт соціально-економічних відносин певного історичного періоду, а не як тривалу категорію і рушійну силу історії. "Національні специфіки не можна представляти, як незмінну застиглу категорію" — пише Джадільдін. Комуністичні теоретики вважають, що в соціалістичному суспільстві відбувається зближення націй, а в епоху комунізму дійде до "злиття націй". Невинний вислів "зближення націй" не слід розуміти як психологічне чи тільки політичне зближення, воно означає втрату національних властивостей, самобутності, себто ліквідацію нації, що є жертвою цього зближення на користь іншої нації, в яку ці жертви мають "злитися". Цей процес — підкреслює Джадільдін — вже проходить тепер і немає чого чекати на прихід комуністичного суспільства. Виходячи з такої настанови, цей і інші автори виправдують і навіть намагаються дати псевдонаукове обґрунтування практичної політики в такому ж дусі, яка проявляється в таких ділянках, як трактування мови і національних традицій, цілий комплекс культурного розвитку, освіта, господарський розвиток національних республік, політика кадрів і колонізація, політично-адміністративна автономія тощо. Яка сит

туація на цих відтинках в українській дійсності, про це ще скажемо згодом.

Тим часом слід ствердити, що теза про "злиття" націй є, поруч із тезою про "відмирання держави", одна із теоретичних позицій класичного комунізму. Новим є лише те, що коли в комуністичній теорії це була справді крайньо абстрактна і спекулятивна теза, то нині в СРСР вона актуалізується публіцистично і є намагання зробити з цього сумнівного вчення практичні висновки для народів СРСР.

Дальший розвиток національних відносин в СРСР ці автори уявляють собі так: КПРС виходить із факту національного роздріблення, вона тепер сприяє розвитку національностей в сім'ї всіх соціалістичних націй, але цей процес скеровується не по лінії самостійного і самобутнього розвитку та формування повноцінних національних суспільств, а по лінії зближення, затирання соціально-економічних і культурних відмінностей, що в комуністичному суспільстві доведе до повного злиття націй. Діалектика сучасних теоретиків така: роздрібнення — розвиток — злиття. Та ця діалектика аж ніяк не витримує критики, бо її виключає дотеперішній досвід з світової історії і життя людських суспільств. Другий компонент у цій діалектичній формулі — "розвиток" аж ніяк логічно не може дати "злиття" як синтезу. Те, що могло б дати комуністам бажаний вислід вже й справді не може бути "розквіт націй", тільки їх цілеспрямоване підкорення, обмеження їхнього розвитку, його регламентація партійними "тезами" та насильна культурна і політична уніфікація. Саме це і практикується, а нині плянується прискішення цього процесу. Тільки його аж ніяк не можна назвати розквітом націй. І в цьому випадку, як і в багатьох інших, слова і поняття у нас і в большевиків мають протилежне значення.

Але зупинімся трохи ще на цій основній тезі комунізму і його нинішніх інтерпретаторів, бо — як нам видається — вона є наріжною тезою в усій радянській національній політиці. Скажимо одверто: на цій тезі лежить або стоїть національне питання в СРСР, інакше кажучи, вона перерішує його "бути чи не бути". Класики комунізму вбачали процес зближення і "елиття націй" в якомусь ще невиразному синхронізмі багатьох культур і в творенні понаднаціонального суспільства. Нинішні теоретики і практики національної політики в СРСР бачать це в еліті інших народів з конкретним російським народом. На такий підставі реалізується і теоретично виправдується русифікаційна політика. Теорія "зональної мови" Марра, колись засуджена Сталіним із російських націоналістичних мотивів, нині знову відгребана і — як не дивно — з тих же самих націоналістичних мотивів. Нині її інтерпретують в СРСР, як процес творення в соціалістичному бльоці, а насамперед в самому Радянському Союзі, "зональної мови", якою має бути російська мова, мова "старшого брата".

Розгляньмо коротко, як трактується національні мови, зокрема українська мова у світлі цієї нової національної політики. Усім відомо, на Україні і за кордоном, про підрядне становище і презирливе трактування української мови в УРСР і цілому СРСР. Цей факт дошкільно відчують і українські патріоти на батьківщині. В 1957-58 рр., опубліковано цілий ряд надзвичайно сміливих статей в обороні рідної мови з палким закликом берегти її чистоту від русизмів, плекати її в розмовній практиці і на письмі. Посередньо ці статті були страшним обвинуваченням русифікаційної політики, яка призвела до того, що в українських містах велика частина української таки людности розмовляє не рідною мовою, а російською, або найчастіше російсько-українським суржи-

ком. Немає сумніву, що ці статті, писані мовознавцями, учителями, журналістами і письменниками, знаходили позитивний відгук серед української громадськості.

Але по цих перших голосах в обороні української мови вдарили офіційні критики, цензори ЦК від культури й ідеології. Вистачить навести одну із останніх погромницьких статей Кравцева в "Рад. Україні" від 13 квітня 1960: Автор виступає проти — на його думку — невиправданих турбот за долю української мови. Засмічення української мови русизмами він називає її "збагаченням". Він навіть тішить, що 13 відсотків українців, за останнім переписом, назвали своєю рідною (мабуть, розмовною) мовою — російську. Кравцев вважає, що російська мова має стати "другою рідною мовою" всього неросійського населення СРСР. Ідеалом для нього вже нині, ще до горезвісного "злиття мов" є двомовність неросіян, бо вона

"зміцнює дружбу народів СРСР, сприяє подоланню національної замкнутості і відособленості, допомагає успішному будівництву комунізму".

Кравцев і подібні йому на Україні та в інших республіках обзивають "буржуазними націоналістами" тих, що серед невідрадних обставин підсоветського тиску і задухи боронять рідну мову, намагаються зберегти її чистоту і плекати її. Ось що пише той же цитований автор:

"Деякі люди не зрозуміли об'єктивного процесу збагачення і зближення національних мов народів СРСР і цей потяг до оволодіння російською мовою і культурою схильні були назвати "русифікацією", "асиміляцією" і т. д. Однак такі міркування — пише далі Кравцев — про "русифікацію" про "зникнення" національної мови нічого, крім шкоди, завдати не можуть. Вони являють собою прояв буржуазного націоналізму, намагання за-

мкнути свій народ і його культуру в національній шкваралупі, відокремити його від інших народів"

Читача може дивувати цинічна прямота, з якою теперішні ідеологи національного питання в СРСР порушують ці справи. Раніше принаймні прикривали жорстоку дійсність неросійських народів, не говорячи нічого про такі явища, як "асиміляція", "русіфікація", нині про це пишуть, а навіть виправдують. Ми згодом побачимо, що й про деякі інші аспекти національної політики нині говорять в СРСР так само цинічно і безшабашно.

Але із цих статей ми також довідуємося про національний спротив русіфікаторським заходам партії і уряду. Той же Кравцев загадує про такі речі:

"В деяких національних республіках знайшлись і такі люди, які під приводом всемірного розвитку національної мови запропонували в конституції республіки записати, що саме національна мова є обов'язковою державною мовою".

Ми прочитаємо і дальші думки автора в цій справі, бо вони віддзеркалюють логіку цього нового русіфікаторського курсу, срихонською трубною якого на Україні є Кравцев.

"Однак такі пропозиції — продовжує автор — нічого спільного не мають з ленінізмом, бо введення обов'язкової державної мови означає введення елементу примусовості і нерівноправності у вивчення мов. Коли одна мова зводиться в ряд державної, тим самим вона переходить у становище упривілейованої мови. Інші мови в даній республіці тоді були б поставлені в нерівноправне становище, а це вже суперечить ленінським принципам".

Кравцев ніби збирається боронити нічим незагрожену російську мову, яка не тільки в Російській республіці, але і в національних республіках посідає

упривілейоване становище. Клич Кравцева — "ні-
яких привілеїв жодній мові", який нормально, і то
в дусі "пролетарського інтернаціоналізму", мав би
бути звернений проти російської мови, обертається
проти неросійських народів СРСР. З'ясуємо коротко
проблему державної мови в СРСР, яку порушив
Кравцев.

Правда, в конституції Союзу не записано, що ро-
сійська мова є державною. Такого немає і в конститу-
ції РРФСР. Тільки в конституції Грузинської і Вірмен-
ської РСР зазначено, що там державною мовою є на-
ціональні мови. Але фактично і найнормальніше є
так, що загальносоюзні органи трактують державною
мовою російську (за винятком символічного публі-
кування мовами республік "Відомостей Верховної
Ради"). В Російській республіці, за винятком авто-
номних республік і областей, єдиною і виключно
державною мовою є також російська мова. Не така
ситуація в національних республіках: тут урядовими
мовами є національна і російська, себто мова однієї
меншости в даній республіці. Часто вживання росій-
ської мови як урядової перевищує вживання націо-
нальної мови більшости. Ніяка інша меншість, крім
російської, в республіках не користується такими
привілеями. Візьмім для прикладу українців: мова
3 млн. 400 тис. українців в РРФСР (насправді понад
6 млн.) вважається неіснуючою мовою для вжитку. Як
же в такій ситуації можуть говорити Кравцев, Джа-
дільдін, Шамота й інші, що в СРСР "всі мови рівно-
правні" та що там немає "ніяких привілеїв жодній
мові" — залишається таємницею для них самих. Гро-
мадяни СРСР в окремих республіках розуміють мо-
же краще, ніж ми за кордоном, фальш і зухвальство
таких тверджень. Звідсіль і намагання рятувати
рідні мови, хоч би засобами, про які згадує сам
Кравцев, себто спробою конституційного забезпечен-
ня прав національним мовам в окремих республіках.

В теоретичному обґрунтуванні нового русифікаторського курсу є ряд очевидних суперечностей. Вкажемо на один із них: теоретики "зближення", а згодом і "злиття" мов, отже і націй як таких, покликаються на те, що це об'єктивний процес соціально-культурного розвитку, це — так би мовити — природний розвиток речей і в самій своїй суті ця тенденція до уніфікації проходить сама від себе без всякого зовнішнього примусу. А втім, ціла національна політика на протязі сорока років і її теперішня нова версія ніяк не є невинним формулюванням і звичайним усвідомленням природного процесу і об'єктивного розвитку, а тільки його організованим спрямуванням, його насильницьким спотворенням. Природним процесом було, напр., відродження національних культур і ріст "українізації" 20-их років, поки вони не були спинені силою і штучною політикою партії. Натуральним було намагання українських мовознавців очистити українську мову від ентранжизмів чи збагатити її фаховою українською термінологією в тих же 20-их роках. А накиненим і керованим є нині "збагачення" національних мов в СРСР русицизмами, штучне нагинання їх до російської вимови і правопису (а б багатьох народів — запровадження російської абетки). Навіть у радянських публікаціях можна знайти підтвердження такого стану, коли деякі автори — ненароком чи свідомо — договорюються до прикрої правди. Київський мовознавець П. Плюш пише в "Літ. газеті" таке:

"Процес розвитку національних мов в СРСР відбувається не стихійно: він спрямовується в дусі загальної політики комуністичної партії на засадах ленінської національної політики", (1.11.1957).

Якщо ми присвятили більше уваги мові, то тільки тому, що в умовах поневоленого народу фактор рідної мови є одним із дуже важливих моментів для розвитку нації, для її самобутнього існування.

Перейдімо до національної культури, тієї сфери життя і творчости нації, в якій найвиразніше виявляється її самобутність, окреме духове обличчя, її внутрішні потенції, її геній. Немає місця і змоги тут подавати огляду культурного життя на Україні, з'ясовувати систематично його проблеми і труднощі. Ми обмежимося лише загальними заувагами, зокрема в зв'язку з тенденціями нового курсу національної політики СРСР, про яку увесь час іде мова.

Большевики постійно хваляться величезними досяганнями на культурній ниві в окремих республіках: перераховують кількість шкіл, газет, книжок, театрів, підносять факт, що на Україні нині немає неписьменности тощо і обов'язково порівнюють цей стан із 1913 р. Декого ці цифри можуть приголомшувати, і то не тільки неознайомих і наївних чужинців, а навіть декого з-поміж нас. А втім слід нагадати сучасним хазяям України і звеличникам політики КПРС, що український народ досяг би цього всього, і ще далеко більше, без усіх тих фізичних і моральних втрат, які він зазнав у сучасній спільці з Росією, а головне — був би лишився собою, був би зайняв рівнорядне і гідне місце в сім'ї народів, у світовій культурі.

Але щоб побачити, як далеко нинішній радянський Україні навіть до становища багатьох національних меншостей в інших країнах, нагадаймо, що для сорокамільйонного народу Українська Енциклопедія появляється в УРСР вперше після сорока років існування цієї радянської держави, нагадаймо, що українські мовознавці не мають, бо їм не хочуть дати з Москви, мовознавчого журналу, якого вони бажають "як води і сонця" (це не реторичний прийом, а цитата з української преси на батьківщині!). Список браків і потреб у свідоцтві злиднів української культури в СРСР можна б продовжувати безконечно.

Перейдім до загальних питань культурної політики. Відомо, що КПРС і Москва не заперечують самого існування і регламентованого розвитку національних культур. Якщо йдеться про українську культуру, то їй визначено місце — бути частиною радянської культури, на ділі ж, — провінційною відміною російської культури. Українська культура як щось окреме може виступати тільки в середині СРСР, назовні ж — вона виставляється як частина спільної російсько-радянської. Москва ніяк не дозволяє, щоб її зіставляли, напр., з французькою, німецькою чи навіть польською культурами (за винятком хіба дрібних концесій у відношенні до західних сусідів України). Термін "радянський", а в прикладанні до передреволюційної доби — "вітчизняний" віднайдено для прикриття російського культурного імперіалізму супроти неросійських народів, а насамперед слов'ян в СРСР. Не один видатний культурний діяч 18-19 вв. — українець трактується в російських публікаціях як росіянин, (вистачить переглянути відому "Большую Советскую Энциклопедию"), а в українських — соромливо охрищують його "вітчизняним" мистцем чи ученим.

Різним ділянкам української науки і культури визначено також їх мірку, рівень, яких вони не можуть перейти. Слідкуючи за культурним життям на батьківщині, за розвитком окремих ділянок гуманітарних наук, знаходимо так багато доказів, які ще й нині нагадують стан сталінської доби, коли футбольна дружина, напр., Будапешту чи Києва не сміла виграти змагання з московським "Динамо". Якоюсь так воно є і з культурою неросійських народів СРСР. Першість у всьому повинна лишитися за росіянами, російськими мистецькими ансамблями, російськими науковими установами. Така вже вироблена атмосфера в цій "рівноправній сім'ї народів", а про це також практично дбає партія. А якщо хтось з націо-

налів переростає приписані республіці мірки, то його забирають до Москви і йому наказується включитися в російську культуру, її збагачувати (вистачить згадати акад. Гудзія, письменника і режисера Довженка, артиста Бондарчука, співака Козловського чи навіть спортсмена Куця, не говорячи вже про представників технічних і природничих наук).

Щодо змісту українського культурного процесу на батьківщині, то він строго визначений згори. Якщо російській духовій культурі і науці поставлено обмеження лише ідеологічні та політичні, то в сенсі національному — вони не тільки можуть, але їм і призначено вбирати в себе всю російську національну спадщину і традиції, вони мають бути збагачувані в найбільш патріотичному дусі, то український культурний процес максимально позбавлений цієї національно-патріотичної спадщини. Йому її жакливо обкрадено і спотворено. Наша культура давньої доби визнана ніби спільним добром всіх трьох слов'янських народів, на ділі ж — присвоєна росіянами (пригадаймо недавно опубліковану статтю проф. Рибаківа в київській пресі про Київ — "древнє російське місто"). Наша культура середньої доби ігнорується й жакливо промовчується. Українська ж культура нової доби, доби національного відродження 19 і 20 вв. є об'єктом спотворення, обкрадування, фальшування. Українське культурне життя 19 і 20 вв. не можна зрозуміти без його суспільної, себто української патріотичної фундації, воно не існувало само для себе, служачи тільки абстрактним ідеалам культури. Все до краю було наряджене національно-патріотичною енергією і вартостями, що цілком зрозуміло для поневоленої нації. Відібрати це все нашої культурі, — значить вихолостити її, позбавити її найбільш суттєвого. А так, властиво, більшовицька культурна політика на Україні й побудована.

Щодо сучасного розвитку української культури, то її — в негативному сенсі — спрямовується в протилежному до нашого національного і традиційного духово-культурного русла, а в позитивному — її штучно вкладається в Прокрустове ложе російського культурного імперіялізму і шовінізму. Останнє виявляється в настанові знайти у всьому російсько-українські культурні зв'язки і "благодіючий вплив" росіян на українців.

Не краще становище і на відтинку шкільництва. Відомо, що суттю шкільного закону УРСР з квітня 1959 р. та подібних законів в інших республіках з національного погляду є те, що національна мова республіки перестала бути обов'язковою мовою навчання для шкіл в союзних (неросійських) республіках. Партія і російський центр цим хотіли обмежити національний характер освіти в неросійських республіках і, таким чином, поширити впливи навчання в них російською мовою, закон не вніс ніяких істотних змін щодо мови навчання властивої РРФСР. Практично це мало б дати збільшення шкіл російською мовою і припинення дотеперішнього обов'язкового навчання національних мов в російських школах по республіках.

Ця тенденція зустрілася з застереженнями, якщо не відкритим спротивом в національних республіках. Громадськість, а в тому і деякі комуністи серед націоналів зрозуміли властиву небезпеку цього закону: він дає легальну підставу для русифікаторської пропаганди, а можливу оборону національного характеру шкільництва може підставити під удар тих, що назвуть її (оборону) "буржуазним націоналізмом". Воно так і сталося.

Цитований уже автор Джадільдін пише таке про казахські відносини:

"Хто вважає за потрібне встановити такий порядок, при якому діти казахів могли б учитися

лише в казахських школах. Такий погляд — це не що інше, як прояв буржуазного націоналізму, з яким треба боротися" ("Комуніст", ч. 13, 1959, стор. 36).

В подібному тоні пише і Кравцев в "Рад. Україні" за 13.4.1960:

"У деяких національних республіках проявилась неправильна тенденція будувати шкільну справу за національною ознакою: діти росіян, мовляв, повинні вчитися в російських школах, українці — в українських і т. д."

І знов не зашкодить познайомитися з логікою цього русифікаторського діалектика. Він продовжує:

"Але тут зразу постає питання: а якщо росіянин захоче вчити свою дитину в українській школі, а українець — в російській? Тоді як бути? Виходить, що не можна. Але така політика була б уже не національною, не ленінською, а націоналістичною, бо вона привела б до національної відособленості, відчуженості, до національної ворожнечі..."

Чи потребує цей русифікаторський цинізм, прикритий маскою "добровільності у виборі мови навчання" ширшого коментаря? Для того, хто знає підрадянські відносини, він зайвий: гордий і зарозумілий росіянин на Україні звичайно вибере російську і тільки російську мову навчання, навіть якщо в даній місцевості росіян буде незначна меншість (вони тоді домагатимуться відкриття для них окремої школи), а українець, заляканий і прибитий (зокрема з багатим досвідом переслідуваного за "буржуазний націоналізм") двічі подумас, чи посилати дитину в українську школу (це стосується більше всього міст і дітей радянської бюрократії).

Важко сказати, як відбувається реалізація цього нового закону і шкільної реформи та як на неї ре-

агус українська громадськість, бо преса досі про це мало пише. Зате можна сподіватися на Україні збільшення російських шкіл.

Узагалі ж, русифікаційна політика в культурі і шкільництві спрямована на те, щоб не лише у властивій Росії, але і в національних республіках, принаймні в тих, де російська меншість чисельніша, корінне населення і його ролю звести до становища меншости. А, наприклад, у Казахстані до цього дійшло вже, хоч там останнім часом казахська інтелігенція і, особливо, казахська молодь, усвідомивши небезпеки свого національного винищування, чинять подивугідний спротив. Досягненню цієї цілі допомагає те, за яку протаскує віднедавна радянська публіцистика: про "багатонаціональність" населення союзних республік. Під цим розуміється не фактична багатонаціональність, виявлена хоч би останнім переписом населення, а лише факт наявності російської меншости в республіках, як виправдання поспішеного русифікування суспільного життя в даній республіці (в цьому дусі говорить Червоненко про Україну, а Джадільдін про Казахстан). Але ніде не говориться, (бо ті, що їм ця справа болить, не сміють говорити) про українську меншість в РРФСР, хоч тут подекуди можна б було говорити й про більшість, напр., на Кубані, Курщині, Вороніжчині чи в окремих районах Далекого Сходу, про понад 8% українського населення Казахстану, про 15% у Молдавії. Цій українській меншості, точніше 5 млн. 130 тисячам українців поза УРСР (це за доволі сумнівною останньою радянською статистикою) відібрано всі права національно-культурного життя.

В той час, як ніде в СРСР не вказується відкрито на прояви русифікації, старшобратнього ставлення росіян до місцевого населення та взагалі дискримінації національностей і на ділі не ведеться ніякої боротьби проти правильно поміченого Леніним "росій-

ського великодержавного шовінізму", — все вістря пропаганди і практичної боротьби спрямовано проти т. зв. "буржуазного націоналізму" неросійських народів. Не входячи в спробу визначення цього прислівного поняття, подамо тільки дуже схематично, за самими радянськими джерелами, в чому нині цей "націоналізм" виявляється не на еміграції, а в радянській дійсності:

1. "місництво", себто тенденція ставити на перше місце економічні інтереси своєї республіки, невиконання заготівельних планів республіками та в стремління до господарської автаркії,

2. політика кадрами, яка полягає в тому, щоб зберегти національні кадри у своїй республіці та тримати їх у ворожому наставленні до присланих чужонаціональних, насамперед російських кадрів. Обидва названі явища були зокрема гостро актуальні в кінці минулого і цього року в Латвії та в Казахстані,

3. спротив колонізаційним планам російського центру, що йде паралельно з питанням кадрів і робочої сили. Ці плани визначаються не так господарськими, як національно-політичними принципами КПРС. Ця проблема є твердим горіхом для партії, зокрема на Україні та в Білорусі, а вказівки на це знаходимо навіть у тому, що страйкуюча молодь в Казахстані в жовтні мин. р. походила в більшості з цих двох республік,

4. національно-культурне життя по республіках з тенденціями підкреслювати національну відмінність, культивувати власні традиції, ідеалізувати національне минуле, реабілітувати засуджені партією культурні цінності, а далі із наполегливим захистом прав рідної мови та з паралельним спротивом русифікації є дальшим важливим проявом "буржуазного націоналізму". Це останнє зокрема помітне на Україні, в Грузії та в мусулманських республіках, про що є багато свідчень в радянській пресі.

Цим усім виявам національного життя неросійських народів партія проголосила боротьбу. Їх названо національною "обмеженістю", капіталістичними "пережитками", "залишками буржуазної свідомості". Вся пропагандивна машина КПРС, її підручна преса і гуманітарні науки мобілізовані на боротьбу з цими "язвами" радянського життя. Зокрема бентежить партію те, що названі прояви помічаються серед інтелігенції та молодшої генерації. Тому скликаються по республіках різні з'їзди товариств для поширення наукових і популярних знань, конференції для обговорення ідеологічної ситуації в університетах (наприклад, недавно у Вільні), наукові наради (при Академіях Наук) в справі суспільних наук тощо. Головним моттом цих з'їздів, публікацій і виступів, про які досить щедро звітує радянська преса, є боротьба з "буржуазним націоналізмом" та питання т. зв. "інтернаціонального виховання" в дусі "радянського патріотизму". В УРСР за останні місяці з'явилася низка статей на цю тему провідних партійних функціонерів і ідеологів у зв'язку із партійним з'їздом та й без всякої нагоди, а просто тому, що — видається — справа українського "буржуазного націоналізму" таки пекуча нині для київського режиму.

Затривожена і Москва, а вона, мабуть, чи не найбільше. Останній пленум ЦК КПРС в січні 1960 р. був спеціально присвячений справам "партійної пропаганди", в його постановах стверджено, що на відтинку "національної політики" не все гаразд в республіках: в багатьох республіках живі і виходять на поверхню, часто із притаманного стану, — всі наведені вище прояви "буржуазного націоналізму".

В цілому, скажемо на закінчення: ані компромісова — ленінська, ані безпардонно терористична — сталінська, ані цинічно націоналістична — хрущовська національна політика (що поєднує цілі Сталіна і тактику Леніна) не розв'язали важкого Гордієвого

вузла російської, колись царської, а нині радянської імперії. Конфлікт і напруження, а навіть боротьба між російським націоналізмом та місцевими націоналізмами існує й далі. Хоч вона сьогодні не є така кривава і безоглядна, як була за сталінізму, проте не менш спрямована, послідовна, рафінована в методах і безкомпромісова в цілях — з боку властей імущих в Москві. А їх ціллю, кінець-кінцем, є ліквідація національної проблеми в СРСР, як політичної проблеми, що може мати нині чи завтра, як мала в минулому, певний вплив за кордоном і може потенційно загрожувати цілості радянської російської імперії.

В цій боротьбі видима перевага на даному етапі по боці російського центру і КПРС. Проте національні сили — в партії чи поза нею — виявляються також живими, хоч їхня боротьба і засоби поставлені поза законом. Це по суті тихий, пасивний спротив з певним мінімумом завуальованих легальних виявів. Але це також сила з потенційною енергією, яка в кожній критичній ситуації може вибухнути в непередбачених розмірах.

Є ще зовнішні фактори, які сприяють неросійським національним силам в СРСР. Це факт ідеологічної боротьби між західним світом і СРСР та діючі тенденції в світі до національного визволення, зокрема в колоніальних країнах. В цьому відношенні СРСР займає парадоксально позиції, які в себе вдома відкидає і переслідуює. Невідхильний процес і тенденції до ліквідації колоніалізму ставить СРСР, як колоніальну імперію, перед труднощами, що їх зазнали інші імперії. Новий курс національної політики — теоретично і практично має зустрітися з цією непереможною для Москви дійсністю.

Покаже недалеке і дальше майбутнє, чи стара політика, прибрана в нові шати, виявиться успішною чи згубною для російського імперіального центру.

ЗМІСТ:

	стор.
1. 20 з'їзд КПРС і його спадщина	5
2. Угорська революція	14
3. Польський "Жовтень"	24
4. "Національні шляхи до соціалізму" проти російського імперіального централізму . .	36
5. Націонал-комуністичні рухи в СРСР . . .	46
6. Україна після смерти Сталіна	62
7. Новий курс національної політики КПРС і Україна	89